ULOGA DŽAMIJE MEHMED-BEGA STOČANINA U FORMIRANJU GORNJEG VAKUFA

— POVODOM NOVE IZGRADNJE DŽAMIJE —

Naslovnu stranu po iluminiranom rukopisu iz XVIII vijeka gornjevakufljanina Sulejmana Hadžiabulića

izradio

slikar

Ismet Rizvić

ULOGA DŽAMIJE MEHMED-BEGA STOČANINA U FORMIRANJU GORNJEG VAKUFA

— POVODOM NOVE IZGRADNJE DŽAMIJE —

GORNJI VAKUF, oktobra 1971.

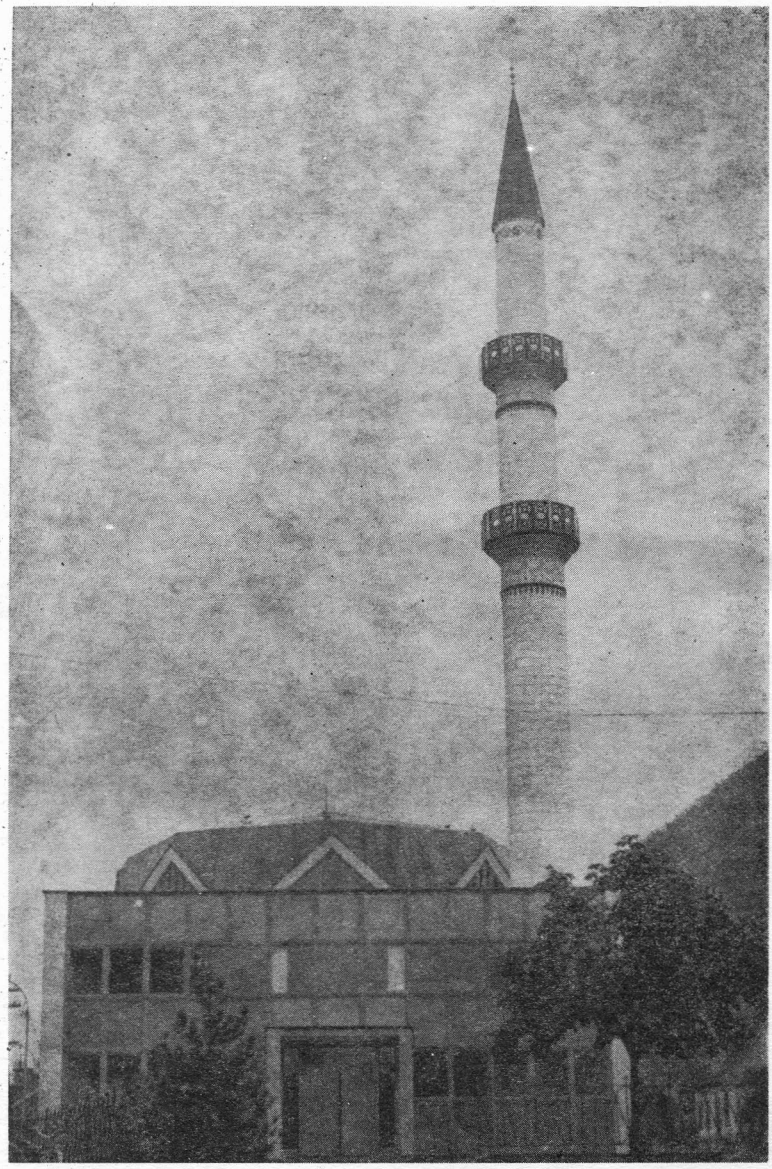

Nova džamija u Gornjem Vakufu

I

Nekoliko prethodnih napomena

Gornji Vakuf kao gradsko naselje nastao je istom krajem XVI vijeka. Sam naziv ovog pitomog gradića upućuje da ispitivanja o njegovu postanku treba dovesti u vezu sa institucijom **vakufa.** Valja napomenuti da su vakufi u svim islamskim zemljama odigrali golemu ulogu u urbanom razvitku, pošto su putem vakufa izgrađivani skoro svi objekti javnog značaja u pojedinom naselju (džamije, mektebi, karavan-saraji, bezistani, sahat-kule, česme, banje, medrese, tekije, pa dobrim dijelom i dućani i sl.). Međutim, u slučaju Gornjeg Vakufa, kao i još nekih drugih urbanih centara još je mnogo više naglašena uloga vakufa.

Za postanak Gornjeg Vakufa važi naime analogna situacija kao i sa Donjim Vakufom, Kulen Vakufom, Varcar Vakufom, Skender Vakufom, Skucanim Vakufom, Vakufom (kako se do 1878. nazivao Sanski Most), ali i sa Rudom i Novom Kasabom.

Sve ove varoši svoj postanak imaju zahvaliti aktu o uvakufljenju kojim se zasnivala varoš, i to obično prvo izgradnjom džamije na trgu, a onda izgradnjom drugih pratećih objekata. Praksa sa izgradnjom varoši na podlozi vakufa poznata je već od prvog doba islama. Spominje se da je drugi halifa Omer izlučivao erazijska zemljišta i stanovništvo koje se naseljavalo u novoosnovanom naselju »ikta« učinio, oprostivši ga danka ili poreza. S tom tradicijom nastavili su i Turci. Radilo se o gradskim naseljima nastalim najviše na erazijskom zemljištu koje je, po prijedlogu svojih osnivača, sa sultanskim dopuštenjem postajalo mulkovno uz istovremeno podjeljivanje određenih povlastica. S obzirom na pravni karakter uvakufljenja ovo bi bili **evkafi sahiha,** od kojih treba razlikovati **evkafi gajri sahiha** ili **tahsisat,** gdje je erazijski karakter na zemljištu zadržan, s tim da je vladar, bilo desetinu i prenos-

nu pristojbu, bilo uživanje (tesarruf), bilo pak i desetinu i prenosnu pristojbu i uživanje, namijenio u vakufske svrhe. Postojao je u ovim slučajevima uvijek neki državni interes da se na određenom punktu uspostavi naselje u koje se nastojalo privući stanovništvo barem u mjeri koja je potrebna. Bilo je više varijanata o načinu osnivanja i statusa ovih varoši, a zajedničko im je to da se varoš zasniva aktom uvakufljenja, ali nastupa i država dajući određene koncesije.

Postanak Gornjeg Vakufa stoji u najužoj vezi sa vakufom Mehmed-bega, zvanog Stočanina, a to znači da je njegova džamija — koja je u naše dane doživjela posve novu restauraciju — od fundamentalnog značaja za osnutak same varošice. Zato povijest Gornjeg Vakufa kao gradskog naselja nalazi svoje ishodište u Mehmed-begovoj džamiji, pa nova izgradnja ove džamije na prvobitnim temeljima ima i svoje šire implikacije.

Prilikom ispitivanja prošlosti Gornjeg kao i Donjeg Vakufa, pa i drugih urbanih centara Skopljanske župe — a ispitivanje te prošlosti jedva da je i započelo — postoji jedna naročita poteškoća: Ovdje nije od tolike važnosti to što se u historijskim vrelima srećemo i sa šeher Skopljem na Vardaru, neovisno od toga što je filološki jedno i drugo Skoplje različitog porijekla: šeher Skoplje nazvano je po ilirskom Scupi, dok je naziv Skoplje za župu, a po njoj i urbane centre Skoplja izveden od Uskoplje, što će reći **usko polje,** kakvo ovo polje faktično i jeste: dugo je oko 27 km, a široko svega oko 2 km. Dileme izaziva to što se u historijskim vrelima pojmom Skoplje označavala kako župa tako i pojedini urbani centri: Gornji i Donji Vakuf pa kako se čini i Prusac. Pojedina vrela često navode općeniti termin Skoplje, imajući u vidu, bilo župu, bilo Gornji ili Donji Vakuf, bilo pak Prusac, pa se često ne zna šta se u pojedinim konkretnim slučajevima ima podrazumijevati. Inače se u vrelima naš gradić spominje kao Gornji Vakuf, Gornje Skoplje, Vakfi Bala, Vakfi Sagir itd., ali, kako rekosmo, često i samo kao Skoplje. Poteškoće su donekle i u tome što i izvan Skopljanske župe postoji više gradova koji u svome nazivu sadržaju oznaku vakuf.

Prihvaćajući inicijativu **Odbora za obnovu Mehmed-begove džamije** na čelu sa požrtvovnim Fahrijom Hadžiabdićem da se restauracija ove džamije obilježi jednim prigodnim izdanjem smatramo da ćemo unekoliko udovoljiti zadatku ako pokušamo objasniti:

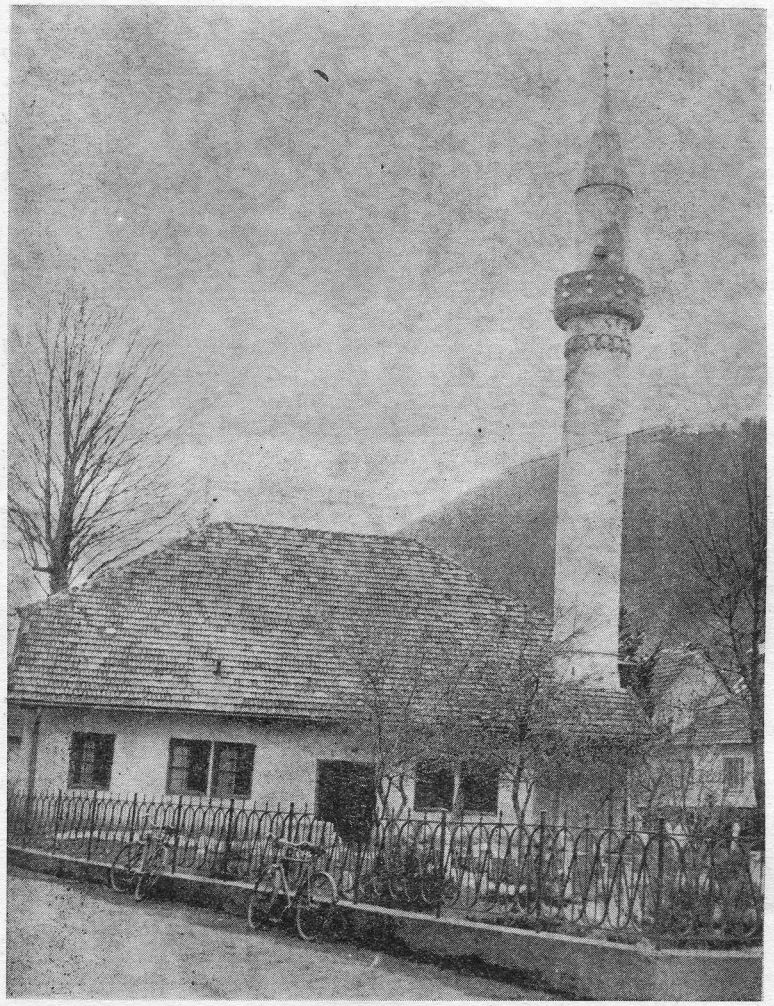

Džamija Mehmed-bega Stočanina u Gornjem Vakufu
neposredno prije rušenja 1969 g.

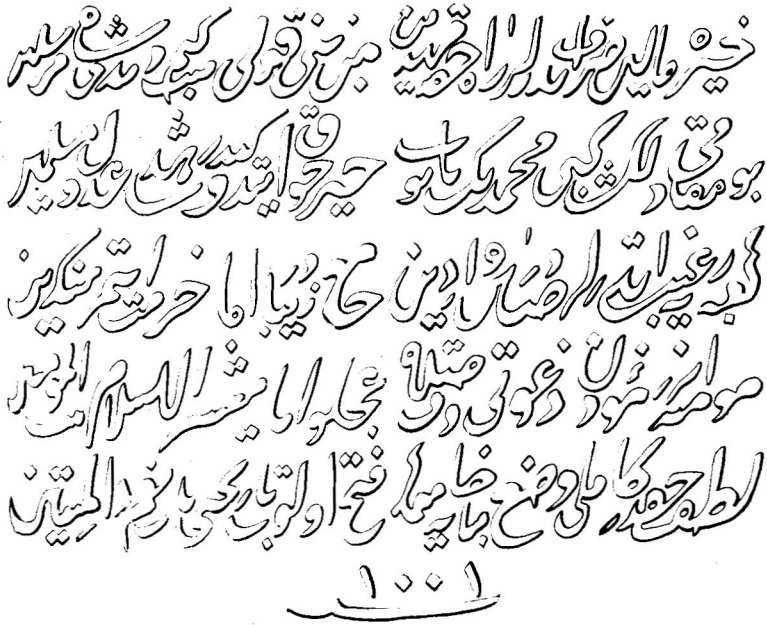

Natpisna ploča o izgradnji džamije Mehmed-bega Stočanina 1592—1593 g.

PREPJEV NOVOG KRONOGRAMA SA DŽAMIJE

Vakufa Gornjeg sva pokoljenja
Pamtiće kao uspomenu trajnu
Napore za svoju džamiju sjajnu
I svečanost gordu njenog otvorenja.

Stoji na istom mjestu gdje prije
Četiri stotine ljeta na broju
Stočanin Mehmed podiže svoju
Džamiju, Božje istine da sije.

U sasvim novom obliku i ruhu
Pitomom dolinom Uskoplja vlada
K'o simbol znanja — uvijek mlada
U službi Allahu i ljudskome duhu.

Ešref

— Ulogu Mehmed-begove džamije u formiranju Gornjeg Vakufa kao gradskog naselja;

— Šta je sve uvjetovalo da je došlo do osnutka ovog urbanog centra i kakvo je mjesto igrao Gornji Vakuf u odnosu na teritorijalnu distribuciju urbanih centara koji su prethodili njegovu osnutku te i kasnije, prvenstveno u tursko doba;

— Udio stanovnika Gornjeg Vakufa u kulturi bosanskih Muslimana.

Kao što se iz ovog pregleda može vidjeti nemamo pretenzija da dajemo jednu širu toliko potrebnu monografiju Gornjeg Vakufa. Zadatak koji smo u ovoj prilici postavili znatno je skromniji: bez nekog opsežnijeg i kompleksnijeg istraživanja trebalo bi da — prigodom svečanosti obnove Mehmed-begove džamije — damo kraći osvrt u kojem bi ukazali na šire historijsko značenje ove džamije. Ujedno smo željili da prezentiramo neke ad hoc sakupljene podatke o Gornjem Vakufu kao jednom punktu u kome se njegovala islamska knjiga.

Već odmah moramo kazati da se ne možemo zadovoljiti istraživačkim rezultatima postavljenim i u ovako uzak okvir. Sigurno je to da je još uvijek aktuelno ono što je prije dva decenija istakao nažalost rano preminuli naš znanstveni radnik dr Esad Pašalić napisavši i ove riječi:

»Kraj o kome je ovdje bilo riječi, a prvenstveno Gornji Vakuf i okolina, predstavlja interesantno područje za arheološka i istorijska istraživanja. Svakom ko se malo pobliže upozna s njime javlja se iskrena želja za sistematskim izučavanjem njegove bogate istorije još od davnih vremena. Predstoje, dakle, našim arheolozima i istoričarima odgovorni, ali zahvalni zadaci da detaljnije prouče ovaj kraj. To tim prije što su do naših dana izostali takvi pokušaji i napori.«

II

Mehmed-begova džamija — temelj Gornjeg Vakufa

U dosadašnjoj literaturi nije objašnjeno kako je nastao Gornji Vakuf (kao i Donji Vakuf), a to znači ni uloga koja pri tome pripada Mehmed-begu, osnivaču istoimene

džamije. Naš poznati historičar Hamdija Kreševljaković koji je za sva urbana naselja u Bosni prvi dao osnovne podatke nije bio razriješio pitanje kako je nastao Gornji Vakuf, ali je on i ovdje, po našem mišljenju, učinio važan korak naprijed.

Kreševljaković istina kaže da mu o postanku Gornjeg Vakufa nije ništa poznato, ali odmah nadodaje: »Sva je prilika da je (ova varošica) nastala poslije 1574, jer joj nema spomena u putopisu Frane Butrišića i Zvone Divnića, koji su ovim krajem tada putovali. Njen postanak ne može se odrediti ni po gradnji prve džamije, jer se ne zna kada je nastala« (H. Kreševljaković, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini — dio III-IV — Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1961, str. 101).

Kreševljaković dajući ovo svoje mišljenje nije došao u priliku da se posluži turskim katastarskim defterima, a za ovaj kraj postoji nekoliko deftera pa upravo i iz 1574. godine (dakle iz iste godine iz koje potječe i historijsko vrelo na koje se poziva Kreševljaković).

Da se Kreševljaković, koji je pisao zadnju knjigu svojih Esnafa, obrađujući i Gornji Vakuf, pred samu smrt, teško shrvan bolešću, i poslužio defterima, ne bi imao potrebe da revidira svoje mišljenje. Jer i defteri — kojima smo se mi poslužili zahvaljujući historičaru dru Ademu Handžiću, višem naučnom saradniku u Orijentalnom institutu u Sarajevu — nesumnjivo upućuju da 1574. godine na prostoru današnjeg Gornjeg Vakufa nije bilo nikakve varoši.

Defter iz 1574. — kao ni većina drugih deftera — još na žalost nije izdat, pa nisu ni identifikovana sva naselja koja se u njemu navode. Jedno je ipak sigurno da se ne navodi Gornji Vakuf ili to isto naselje, eventualno pod drugim imenom.

Baš iz razloga jer defter nije izdat i proučen za sada se nije moglo utvrditi niti da li je na sadašnjem području Gornjeg Vakufa tada bilo kakvo selo.

Međutim neovisno od pitanja da li je neposredno prije osnivanja Gornjeg Vakufa na tom prostoru postojalo kakvo selo, stoji činjenica da je čitav kraj — kao i uopće Skopljanska župa — bio dobro nastanjen. Posebno će biti riječi o području Privora, koje je predstavljalo jednu od najnaseljenijih aglomeracija u Bosni, a u ovoj će prilici biti od interesa navesti podatke o nekim selima i njihovoj naseljenosti u neposrednoj blizini Gornjeg Vakufa, kako je to registrirao defter iz 1574. godine.

Tako je spomenuta **Bistrica,** koja je brojila 22 muslimanska domaćinstva sa 24 mudžereda na baštinskim zemljama. Imala je 4 mlina sa prihodima od 30 akči na rijeci Bistrici.

Ovdje treba odmah objasniti da su mudžeredi bili članovi postojećih domaćinstava, još bolje kućnih zadruga, a u defterima brojeći se u muške odrasle članove posebno su iskazivani kao poreski obveznici. Što se pak tiče oporezivanja mlina - vodenica treba reći da su neki mlinovi po ovom defteru oporezivani i sa 15 akči; zavisilo je od toga da li je radio preko cijele ili pola godine.

Dalje u deftru od 1574. nalazimo spomen na pr. za Krupu, Ždrince, Dobrošin, Podgrađe sa Osredkom, Grnicu itd. Sve su to tada bila isključivo muslimanska naselja.

Krupa je imala 17 domaćinstava na baštinama i 6 mudžerreda te 12 mlinova po 30 akči na rijeci Krušnica, **Ždrinci** 25 domaćinstava sa 22 mudžerreda, svi na baštinskim zemljama te 9 mlinova po 30 akči na istoimenoj rječici, **Dobrošin** 24 domaćinstva sa 22 mudžerreda, svi na baštinama, te 4 mlina po 30 akči na rječici Dobruša, **Podgrađe** sa **Osredkom** 16 domaćinstava sa 10 mudžerreda, svi na baštinskim zemljama te 5 mlinova po 30 akči na rječici Iščica (Šenčica?), **Grnica** 30 domaćinstava sa 76 mudžerreda, svi na baštinama, te 14 mlinova po 30 akči na rječici Čiho (Miho?); na istoj rječici, a to znači negdje u blizini Grnice, spominje se i selo **Nemić** (?) sa 10 domaćinstava na baštinama te 1 mlin sa 15 akči.

Poslije ovih negativnih podataka iz deftera, dva decenija kasnije imamo prvo sigurno svjedočanstvo o začecima varoši, o najstarijoj gornjevakufskoj džamiji. To je kamena ploča veličine 35×45 cm sa natpisom u stihovima na turskom jeziku pismom nesh-talik. Taj za historiju Gornjeg Vakufa fundamentalan natpis donosimo u faksimilu i doslovnom prevodu:

»Upućeni vjernici imetak troše na Božjem putu,
A po jasnim riječima cara Pejgambera »Ko sagradi džamiju . . .«.
Ovu privlačnu bogomolju sagradio je Mehmed-beg,
Koji je učinio mnogo dobrih djela kao pravi vjernik.
U vrijeme molitve mujezin oglašava poziv:
Požurite muslimani u kuću vjernika.
Lijepoj bogomolji Kabi žude vjernici, ali to ne poštivaju munkiri.

Božjom dobrotom Ćamilija izreče kronogram gradnje džamije:
Otvorena je divna kuća pobožnih.
Godina 1001.« (8 X 1592 — 26 IX 1593)

Ko je bio Mehmed-beg (ili Muhamed-beg)?

Od pismenih svjedočanstava o njemu znamo još i to da je bio zaim. To se razabire iz jednog drugog relativno starog nadgrobnog natpisa na groblju u njegovoj džamiji, nekog Mehmed-efendije, sina Redžepa-halife, kako tamo stoji mualima i mujezina zadužbine zaima Muhamed (Mehmed)-bega (Mehmed-efendija je umro u mjesecu ramazanu 1084, tj. od 10. XII 1673. do 8. I 1674.). Dodajemo i to da se u narodu Mehmed-beg naziva Mehmed-beg Stočanin, što bi upućivalo da je možda on sam bio rodom iz Stoca.

Drugih podataka o Mehmed-begu nemamo; najveća je šteta što se do nas nije sačuvala vakufnama (zakladnica) za njegove zadužbine, odnosno eventualno sultanska milknama ili eventualno muafnama, pa i hududnama (isprava o uređenju međa).

Prema raspoloživim podacima Mehmed-beg je dakle svoju džamiju završio 1592. ili 1593. godine (koje godine odgovaraju hidžretskoj 1001 godini). Do ove godine se dolazi i preračunavanjem formule »Otvorena je divna kuća pobožnih« po ebdžed hesab-sistemu. Vrlo je vjerojatno da je pjesnik Ćamilija ispjevao tekst za natpis istovremeno kada je nastala i džamija.

Mehmed-beg je bio zaim, a nemamo razloga ne vjerovati da je bio porijeklom iz Stoca. Država je sigurno bila zainteresirana za izgradnju jednog urbanog centra na području Gornjeg Vakufa, pa nije isključeno da je dobio zijamet u ovom kraju baš u povodu potrebe za osnutak gornjevakufske kasabe. Uostalom u novoformiranom naselju takoreći svo je prvobitno stanovništvo doseljeno, vjerojatno pretežno iz bliže okoline, pa je tim logičnije uzeti da je i Mehmed-beg odnekle doselio, a najvjerojatnije iz Stoca, jer ga tradicija nije bez razloga povezivala sa Stocem.

Nije slučajno da je Mehmed-begova džamija situirana u čaršiji (za to se zvala Čaršijska džamija). Nukleus varoši je redovno čaršija-trg, pa pošto je začetak Gornjeg Vakufa Mehmed-begova džamija, onda je naravno što se nalazi u čaršiji.

Razumije se da su uporedo sa izgradnjom džamije — kad se već formirala varoš — morali biti izgrađeni prateći i drugi objekti. Koliki je tu bio udio Mehmed-bega nije poznato. U Ćamilijinim stihovima se jedino kaže da je Mehmed-beg »kao pravi vjernik učinio mnogo dobrih djela«. Činjenica je da je Mehmed-begov vakuf bio najbogatiji u Skopljanskoj župi. Na pr. u 1917. godini prihodi 36 samostalnih vakufa u bugojanskom kotaru iznosili su 10.691 krunu, dok je prihod samog Mehmed-begova vakufa iznosio 1.184 krune.

Rahmetli Nazif-ef. Bajraktarević je slušao od starih ljudi da se u Gornjem Vakufu plaćala mukata, tj. zakupna pristojba. Jamačno je ovo pravo pripadalo Mehmed-begovu vakufu. Smatramo da je podatak autentičan, ali se time ne isključuje da je na području varoši bilo i zemljišta drugih kategorija.

Moramo naglasiti da nam nije poznato kako je prvobitno izgledala Mehmed-begova džamija. Sudeći po sačuvanoj kamenitoj munari mora da je bio jedan monumentalniji objekat. Pa ipak prije sadašnje svoje obnove zgrada Mehmed-begove džamije nije ni ličila na džamiju. Bit će sigurno da je džamija više puta stradala i obnavljana tako da je na kraju izgubila svoj prvobitni izgled. Svojim zatvorenim trijemom u dasku i ogromnim četvorostrešnim krovom sa pokrovom od crijepa i neujednačenim prozorima nije ni odavala dojam bogomolje. Jedino je pokazivalo da se radi o džamiji njena kamena munara koja je nešto niže šerefe imala jedan plastični vijenac izveden u vidu draperija. Unutrašnji uređaj, inače novijeg porijekla, nije imao bilo kakve umjetničke vrijednosti: drveni enterijer bio je dosta jednostavan i bez rezbarija. Džamijskoj atmosferi donekle je doprinosilo prostranije groblje na sve četiri strane oko objekta sa pedesetak nišana među kojima i nekoliko veoma lijepo izrađenih i karakterističnih. Na više nišana uklesani su natpisi sa nekoliko imena imama, vaiza i drugih službenika ove džamije.

Kao što se vidi iz ovih naših podataka datiranje postanka Mehmed-begove džamije baziramo na natpisu koji je sastavio (možda i naknadno poslije izgradnje džamije?) pjesnik Ćamilija. Svoje početke Gornji Vakuf ima dakle zahvaliti Mehmed-begovoj džamiji, koja je prema Ćamilijinu natpisu sagrađena 1592/93. godine.

Izgradnjom džamije Mehmed-bega Stočanina začela se nova varoš, koja se dalje razvijala izgradnjom novih džamija: Ćamilije, Bungurije, (koja je izgorila 1914.), Gafića ili Memića džamije i Ibrahim-čauševe ili Sofića džamije (izgorila 1960.).

Međutim naučna savjest od nas zahtijeva da obratimo pažnju i na jednu drugu pretpostavku, neovisno od toga što smo se opredijelili za naprijed izneseno mišljenje. Pisalo se (ali ne znamo na osnovu kakvog uporišta) da je Mehmed-begova džamija sagrađena već 1560. godine. U jednu ovakvu pretpostavku uklapao bi se podatak koji nam je saopćio turkolog Sulejman Bajraktarević u pismu od 9. augusta 1971. Bajraktarević nas je između ostalog obavijestio o kodeksu br. 128 u orijentalnoj zbirci Jugoslavenske akademije u Zagrebu koji sadrži dva traktata na arapskom jeziku. Tu se nalazi i ovaj zapis: »Sahib-ul kitab Qrahzade 'Abdullah ibn Ahmed efendi« (godina) 965. (tj. 1557/58) Qasaba-i Waqfi bala«. Bajraktarević misli da je ovdje spomenuto prezime porodice Kreho koju je rahm. Nazif efendija Bajraktarević dovodio u vezu sa nekadašnjom gornjovakufskom porodicom Hadžijahić (moguće se ovo prezime može čitati i kao Kurrah, a porodica pod tim prezimenom postojala je u Gornjem Vakufu; jedan član te porodice kako ćemo vidjeti prepisao je godine 1806. jedan kodeks).

Za nas je od najvećeg interesa to, ako se uzme da je zapis autentičan i dobro pročitan, što bi Gornji Vakuf (Waqfi-bala) postojao već 1557/58. godine (tada se mogla započeti i izgradnja džamije, ako bi se 1560. godina uzela kao godina završetka džamije). Međutim nama se, bar za sada, ne čini prihvatljivim pretpostavka, da bi Gornji Vakuf mogao postojati već 1557/58. godine. To najviše stoga što mu nema traga u defterima, što je nepoznat Butrišiću i Divniću koji su ovuda prošli 1574. godine, a ni Donji Vakuf, kako se po svemu čini, nije bio utemeljen prije izgradnje čaršijske džamije 1572. godine. Ipak šutnja u vrelima kao argumenat nema baš velike vrijednosti. Pogotovu to vrijedi za katastarske deftere, sastavljene za praktične poreske potrebe (Gornji Vakuf ne bi bio spomenut ako je tada bio **muaf,** tj. oprošten od određenih obaveza). Svakako za sada dok se stvar bolje ne istraži, problem treba ostaviti otvorenim, s napomenom da smo ipak više skloni tezi da je Gornji Vakuf sa Mehmed-begovom džamijom nastao krajem XVI vijeka.

III

Urbani centri u Skopljanskoj župi i šta je uvjetovalo osnutak Gornjeg Vakufa

Prema raspoloživim podacima o bosanskim varošicama koje svoj postanak imaju zahvaliti instituciji vakufa, uvijek su postojale strateške, prometne ili koje druge opće potrebe da se na određenom prostoru uspostavi odgovarajući urbani centar, pa se i pojedinim favorizirajućim mjerama nastojalo u te centre privući stanovništvo. Tako su Rudo, Varcar Vakuf i Nova Kasaba bili oprošteni izvanrednih poreza i kuluka (avarizi divanije i tekalifi urfije). Rudo je na pr. uživalo i privilegij da se u njemu nije postavljao vojvoda (kao organ vezirske vlasti) niti se uzimala djeca u adžami-oglane. U lokalnoj vlasti važno je mjesto zauzimao mutevelija Mustafa-pašina vakufa. Nova Kasaba bila je oproštena od svih daća, osim što je »svake godine mutevelija Musa-pašina vakufa davao propisan resum carskoj miriji te se u poslove stanovništva toga mjesta nema pravo miješati niko od strane mirije, mirimirana. vojvoda ni ostalih državnih službenika.« I ovdje je važno mjesto u lokalnoj vlasti imao mutevelija.

Očito je dakle da su naši gradići koji su osnovani na podlozi vakufa na jedan umjetan način forsirani, pa nimalo ne začuđuje što su stagnirali s konačnim rezultatom da se danas praktično nalaze na razini sela.

Da li je i Gornji Vakuf jedna ovakva umjetna tvorevina i da li su odnosno kakvi su bili razlozi za forsiranje jedne urbane aglomeracije na tome prostoru? Da bi se odgovorilo na postavljeno pitanje potrebno je utvrditi da li je prije osnutka Gornjeg Vakufa ovaj prostor bio atraktivan za ljudsko naseljavanje?

Možemo odmah pozitivno odgovoriti: kraj oko Gornjeg Vakufa kao u ostalom i sva Skopljanska župa, bila je oduvijek izrazito dobro naseljena. Plodnost zemlje, bogatstvo šumom i divljači po okolnim brdima, povoljni uvjeti za ekstraktivno rudarstvo i obradu rude učinili su ovaj kraj, odavno privlačnim za ljudska naselja.

Još potkraj XVIII vijeka jedan mletački uhoda vjerovao je da zapadno od Prusca — što će reći na širem

sektoru Gornjeg Vakufa sa Vranicom, Radovanom i Rosinjem — postoji rudnik zlata (miniera del oro) (Starine XLVII, str. 37—38).

Šta više zaslužni istraživač rimskih starina, Esad Pašalić, iznio je dosta opravdanu pretpostavku da je važan rimski punkt na cesti Salona-Sirmium **Ad Matricem** bio u Gornjem Vakufu.

Tomaschek je Ad Matricem lokalizirao na Čičkovom groblju i oko sela Ponor za razliku od Kieperta koji je mislio da je to naselje stajalo po prilici oko Bugojna. Pašalić se opredijelio za Gornji Vakuf jer ga na to upućuje udaljenost prema Tabuli Peutingeriani, zatim brojni tragovi antičkih zgrada oko Gornjeg Vakufa (Čičkovo groblje, Ponir, Podgrađe, Kuti, dolina Voljice, Sarajvilić i dr.), a i činjenica da se ovdje spušta niz odvojaka glavne ceste iz pravca Duvanjskog polja. Pašalić je vršio u ovom kraju terenska istraživanja, pa je našao da su oko Gornjeg Vakufa tragovi antičkog života i naročito ostaci zgrada tako gusti, da se može pomišljati na veći broj manjih naseobina sa većim naseljem. On u prilog svojoj pretpostavci podvlači da se trebaju uzeti u obzir i radovi na ispiranju zlata u neposrednoj okolini, a možda i radovi na eksploataciji željeza. Uz rudarski centar, pogotovu centar rudarstva zlata, svakako je postojalo naselje sa upravnim, javnim i drugim zgradama. Opravdano je mišljenje — kaže Pašalić — da se vijesti antičkih pisaca o dobijanju zlata u provinciji Dalmaciji odnose na oblast Srednjobosanskog rudogorja i u njoj prvenstveno na planinu Vranicu i njeno podnožje oko Gornjeg Vakufa. Pašalić napominje da je kod Mračaja i Maškare, jugoistočno od Gornjeg Vakufa, u predhistorijsko doba kopan bakar, a možda se u ovom kraju već tada vadila živa iz tetraedrita. Oko Skopljanskog polja u antičko doba kopalo se željezo. Ovdje su obavljani stari metalotehnički a također i rudarski radovi s obzirom da predio Gornjeg Vakufa i Bugojna i danas obiluje željeznom troskom.

Prema tome prostor gdje se formirao Gornji Vakuf bio je atraktivan za stanovništvo još i prije rimskog doba, a za rimsko doba mnoge okolnosti svjedoče da su ovi krajevi bili nastanjeni u mjeri da je Pašalić našao osnove da je čuvenu rimsku stanicu u našim krajevima Ad Matricem ubicirao na mjestu kasnijeg Gornjeg Vakufa. Međutim bez obzira na to da li se ovdje nalazilo Ad Matricem jasno je da je već od najstarijih vremena kraj oko

Gornjeg Vakufa bio jedan od vrlo privlačnih ljudskih aglomeracija.

Ova konstatacija vrijedi i za čitav srednji vijek.

Ovaj je kraj, odnosno šire uzevši Skopljanska župa, bio integralni dio Bosne već od vremena formiranja prvih naših državnih formacija. U Ljetopisu Popa Dukljanina, i to u dijelu u kojem se opisuje regnum sklavorum — po našem mišljenju Sklavinija na području Bosne — koji je nastao početkom XI vijeka, nalazi se prvi historijski spomen Uskoplju (Uscople).

Navodi se kako je Krešimir opustošio Uskoplje, Luku i Plevu. Bosanski ban, videći da se ne može s njim mjeriti u borbi, pobjegne ugarskom kralju. Po tome Krešimir, veli ljetopisac, zauze cijelu Bosnu i vladaše njome. Ovog Krešimira identificiraju sa hrvatskim kraljem Mihajlom Krešimirom II (949. — oko 969.). Neprijeporno je da je Uskoplje bilo u sastavu Bosne, pa ga je dakle Krešimiru valjalo od Bosne osvojiti. Najstariji srednjovjekovni spomen veže prema tome Uskoplje s ostalom Bosnom pa nije jasno s kojim se pravom u historiografiji smatra Uskoplje naknadnom bosanskom teritorijalnom akvizicijom. Šta više i u vrijeme Krešimira Uskoplje je — prema Regnum Sclavorum — dijelilo sudbinu Bosne.

Nešto kasniji spomen ove župe, u povelji Bele IV od 20. jula 1244. u vezi je biskupskog posjeda »in supa Wzcopla« kod crkve sv. Ivana. Prema biskupu Deliviću (1737. godine) jedna crkva sv. Ivana nalazila se u Dobrošinu.

Nije bez značaja sa stanovišta distribucije srednjovjekovnih centara spomenuti da je u Voljicima kod Gornjeg Vakufa navodno bio benediktinski samostan.

Mjesto i uloga ovog kraja ogleda se i u zastupljenosti srednjovjekovnih utvrda. U Glasniku Zemaljskog muzeja od 1901. (april — septembar) tvrdi se kako se »po brdima oko Gornjeg Vakufa, osobito onima sa sjeverne i zapadne strane, nizahu veliki i tvrdi gradovi nekadašnjih domaćih velmoža, a podno brda bijahu rasijana sela«. Uz Bistricu gdje su se navodno u srednjem vijeku održavali vašari i bila crkva nalazila se dva grada, jedan istočno a drugi zapadno. Nešto istočnije na Središtu, iznad Krupske špilje, bio bi također jedan grad, a tamo gdje se Volješnica sastaje s Vrbasom, postoji lokalitet Podgrađe.

Svi ti gradovi, dakako, ne moraju biti srednjovjekovni. Zasigurno je da je poznijem srednjem vijeku vojna vlast za ovaj kraj bila koncentrisana u **Susidu** kod Gornjeg

Vakufa. U historijskim vrelima prvi put se spominje 1403. godine. Šabanović smatra da se Skoplje, već tada privremeno u turskoj vlasti, odavno dijelilo na Gornje i Donje Skoplje; Gornje Skoplje činilo bi posebnu nahiju sa Susidom, a Donje Skoplje sa Pruscem, opet posebnu nahiju (Bosanski pašaluk, str. 128).

U Skopljanskoj župi — ali ne znamo tačno gdje — vjerojatnije u donjoj — među srednjovjekovnim gradovima nalazio se i **Toričan.** Svi su dosadašnji autori (Ć. Truhelka, M. Mandić, Đ. Mazalić) ovaj grad lokalizirali u župi Lašvi u kraju bližem Batalovu mauzoleju u Gornjem Turbetu. Sada smo u stanju na osnovu katastarskog deftera od 1574. utvrditi da je taj grad bio smješten u Skopljanskoj župi. Odavde iz Toričana »grediše« tepčiji Batalu »na vojnicih vino«, a to je jedno pouzdano svjedočanstvo o srednjovjekovnom vinogradarstvu u Skopljanskoj župi. Batalo je od odličnog roda: »A biše oi edn'bratí voe (vo) da bosan'ski, drugi knez' bosan'ski a treti ban' hrvatski«.

Ipak nam se čini da ništa rječitije o naseljenosti kraja oko Gornjeg Vakufa ne govori koliko brojnost srednjovjekovnih stećaka. U gornjevakufskoj općini Šefik Bešlagić je nabrojio i opisao oko 581 stećak, najviše u formi sanduka i to na području samog Gornjeg Vakufa, zatim Bistrice, Volara, Podgrađa, Paloča, Donje Bistrice, Hrasnice, Voljica, Pidriša, Vrse, Krupe, Dobrošina, Pridvoraca, Voljevaca i Ždrimaca. Na neke od ovih srednjovjekovnih nekropola teritorijalno se nadovezuju stara katolička i stara muslimanska groblja, što indicira na kontinuitet srednjovjekovnog stanovništva sa stanovništvom najranijeg turskog doba. Ovdje je posebno interesantno groblje Šehitluci u selu Bistrica, situirano na jednoj glavici, poviš lokaliteta Crkvine, u blizini skupine stećaka. Tu uz više grobova oivičenih neobrađenim kamenjem očuvala se dva nišana sa turbanima, visoka preko dva metra (na jednom od njih je isklesana sablja). Sa ovog mjesta su mještani okolnih sela i Gornjeg Vakufa polazili na Ajvatovicu, proučivši tu dovu za odlazak. Skrećući pažnju na ovaj lokalitet, njegovo situiranje i vršenje obreda ne isključujemo mogućnost da je ovdje u pitanju jedan kultni relikt iz predislamskog doba, što se može argumentirati brojnim analogijama u drugim krajevima Bosne (upor. »Pregled« 4—5/1969.).

Gornjevakufski kraj je inače, kao i čitava Skopljanska župa spadao u tzv. Kraljevu zemlju. Prema defteru od 1468/1469 u **Vilajet Kral** je ubrojen i Susid, a to znači

da je tursko zauzeće predio sa centrom u gradu Susidu zateklo u sastavu Kraljeve zemlje.

U vremenu koje je prethodilo osnutku Gornjeg Vakufa ističe se po naseljenosti područje Privora (Prijevora). Interesantno je da je prema defteru od 1574. ovo područje bilo razdijeljeno na mahale, i to ove:

1. Mahala **Voljevac** sa 13 muslimanskih domaćinstava sa baštinama i 10 mudžerreda.

2. Mahala **Zastinje** sa 25 muslimanskih domaćinstava sa baštinama i 19 mudžerreda; mahala je imala 2 mlina sa po 30 akči prihoda i 1 čifluk.

3. Mahala **Ičević(?)** sa 4 muslimanska domaćinstva sa baštinama i 2 mudžerreda; mahala je imala 3 mlina na vodi Luče po 15 akči prihoda i 1 stupu za valjanje sukna sa po 15 akči prihoda.

4. Mahala **Crkvica** sa 16 muslimanskih domaćinstava sa baštinama i 9 mudžerreda; mahala je imala 1 mlin sa 30 akči.

5. Mahala **Kozica** sa 7 muslimanskih domaćinstava sa baštinama i 8 mudžerreda; mahala je imala 1 mlin sa 30 akči.

6. Mahala **Čičevo(?)** (Mićevo, Sićevo?) sa 7 muslimanskih domaćinstava i 6 mudžerreda; mahala je imala 1 mlin sa 30 akči.

7. Mahala **Čičevo(?) Donje** (Mićevo, Sićevo Donje?) sa 9 muslimanskih domaćinstava i 8 mudžerreda; mahala je imala 1 mlin na vodi Čičevo (Sićevo, Mićevo) sa 30 akči.

8. Mahala **Pridvorica** (Pridvorci) sa 18 muslimanskih domaćinstava i 11 mudžerreda; mahala je imala 4 mlina na vodi Pridvorica sa 30 akči.

9. Mahala **Borove Ravne** sa 8 muslimanskih domaćinstava i 6 mudžerreda; mahala je imala 1 mlin na vodi Borova sa 30 akči i 1 čifluk.

10. Mahala **Tvrdičan** sa 18 muslimanskih domaćinstava i 13 mudžerreda; mahala je imala 1 mlin na vodi Tvrdičan sa 30 akči.

Ukupno je u Privoru bilo 115 domaćinstava sa baštinama i 92 mudžerreda.

Privor — kako uvjerava dr A. Handžić, koji dugo vremena proučava formiranje bosanskih naselja služeći se katastarskim defterima — bio je jedno od najnaseljenijih područja Bosne.

Nijedno od privorskih sela, mada su u defteru od 1574. posebno tretirana nije se razvilo u naselje varoškog

tipa. U doba koje je prethodilo osnivanju Gornjeg Vakufa, u čitavoj Skopljanskoj župi, srećemo svega dva naselja varoškog tipa: Akhisar (Prusac, Biograd) i Toričan.

Akhisar se u defteru od 1574. spominje kao kasaba. Imao je tri muslimanske mahale: mahalu Carske Bajazidove džamije sa 95 domaćinstava, mahalu Jahja-pašine džamije sa 108 domaćinstava i mahalu džamije Bali-age, brata Rustem-paše sa 133 domaćinstva. Pažnju privlači navod, da je Bali-aga, brat Rustem-paše Hrvata velikog vezira Sulejmana Zakonodavca (umro 1561.), a također brat mostarskog dobrotvorca Karađoz-bega. Prusac je prema tome imao ukupno 336 domaćinstava.

Toričan se u defteru također navodi kao kasaba. Imao je dvije muslimanske mahale: Mahalu Časne džamije sa 84 domaćinstva i Mahalu Husejina, sina Mustafina sa 95 domaćinstava. Brzo mu se gubi trag: Georgiceo je Torisan uvrstio (1626.) među već stare razvaljene gradove. Od Toričana je preostalo još ime koje se povlačilo po starim geografskim kartama (pod nazivom Dorizan, kod Laziusa 1556. godine i Merkatora 1590. godine te Torizan kod da Vignole 1689. godine).

Osim ove dvije varoši u defteru je naveden kao tvrđava **Susid.** Iz deftera se vidi da su mustahfizi (čuvari) Susid-grada, ulufedžije (pod plaćom), dakle nemaju timara, što i inače karakterizira mustahfize pograničnih tvrđava. Kao podgrađe Susid-grada mogli bi uzeti **Gračanicu.** Sudeći po nazivu možda se radi o vrlo starom naselju; međutim defter od 1574. ovdje je zatekao svega 12 muslimanskih domaćinstava sa 7 mudžerreda na baštinskim zemljama; zabilježena su tri mlina na vodi Gračanici koji su radili u toku cijele godine (jer im je prihod od 30 akči).

U defteru od 1574. nema još spomena Donjem Vakufu (kao ni Gornjem), iako se to naselje već tada počelo izgrađivati. Po našem naime mišljenju začetak Donjeg Vakufa treba tražiti zajedno sa izgradnjom džamije Ibrahim-bega Malkočevića, ali ovo treba uzeti s rezervom. O ovoj džamiji nalazimo prvi spomen u Putopisu Evlije Čelebije, koji joj donosi natpis sa 980. odnosno 981. tj. 1572. kao godinom izgradnje. Međutim pristupačni tekstovi Evlija Čelebijina putopisa koji se odnose na Donji Vakuf (Uskopye vakfi) očito su zbrkani, pa uzimamo kao pouzdan jedino zapis o natpisu sa Malkočeve džamije, pretpostavljajući da ga je na licu mjesta pribilježio, dok je sve ono drugo kad je riječ o Vrbasu, šeher Skoplju, broju džamija, kuća itd. očito opisao po (krivom) sjećanju.

Iako ne bi želili da padnemo u metodološku pogrešku pa da zaključke izvodimo samo na osnovu deftera, ne konfrontirajući druga vrela — a na osnovu onoga što sadrže i ne sadrže defteri — moramo zaključiti da su krajem XVI vijeka u cijeloj Skopljanskoj župi postojala samo dva urbana centra: Prusac u Donjem Skoplju i bliže neidentificirani Toričan kao i tvrđava Susid u Gornjem Skoplju.

Ovakva relativno deficitarna situacija sa urbanim centrima diktirala je potrebu da se u ovom kraju oformi jedna kasaba. Pri tome su od esencijalne važnosti bila prirodna bogatstva, dobri prirodni uvjeti kao i uzajamna upućenost Gornjeg Skoplja, odnosno čitave župe, na područje Rame, koje je dalje vodilo u dolinu Neretve. Bližu ubikaciju nove varoši opredijelilo je mjesto gdje se upravo prelazilo u Skopljansko polje idući iz jedne druge mikroregije — Rame. Da je na ovaj način nađena optimalna lokacija potvrđuje se uostalom i činjenicom da je ovo područje i u ranijim razvojnim periodima bilo atraktivno za nastanjivanje (Ad Matricem na mjestu današnjeg Gornjeg Vakufa).

Ipak mislimo da ovim nisu iscrpljeni svi razlozi koji su pridonijeli da se našlo za potrebno oformljenje kasabe gdje je danas Gornji Vakuf. Postavlja se naročito pitanje iz kojih je razloga ta kasaba oformljena na podlozi vakufa, dakle sa jednim specifičnim statusom, za što su sigurno postojali određeni razlozi.

Ti razlozi su po našem mišljenju — slično kao kod nekih drugih vakufskih kasaba — strateškog značaja.

Skopljanska župa je može se reći u svim periodima turske vlasti, dakle i u doba kada je Bosanski pašaluk obuhvaćao znatan dio Dalmacije, važila kao područje ugroženo od Mlečana, a prije svega uskoka. To je bila u pravom smislu jedne vrste krajina, ali ujedno i placdarm, jer nije malo vijesti koje pokazuju da su na ovom području stacionirale odnosno odavle polazile vojske. Nisu se uzalud u Gornjem Vakufu kao i u čitavoj Skopljanskoj župi uzdizale mnoge kule. Prema jednom austrijskom izvještaju (1785.) u Gornjem Vakufu nalazio se i jedan »Schloss« tada istina u lošem stanju; mi smo više skloni vjerovati da je ovdje u pitanju jedan čisto vojni objekat, nego li — kako Kreševljaković pretpostavlja — da se radi o »jednoj od tri kule u Gornjem Vakufu«, jer Božić — kako se zvao taj izvjestitelj — razlikuje »Landhausern« i »Kule«.

Strateški značaj gornjevakufskom području pridavala je turska vlast već u prvo doba, a to se vidi po uspostavljanju martoloških jedinica u ovim krajevima. Milan Vasić u svome radu »Martolosi u jugoslovenskim zemljama« (Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo 1967.) iznio je podatke za selo Voljice kao i Privor prema defteru od 1528/30. godine. U Voljicama uz 15 nemartoloških kuća navedeni su kao martolozi:

Husejin sin Vućine,
Anton sin Ostoje,
Bartol sin Ostoje,
Pavo sin Radoje,
Niko sin Stjepana,
Marin sin Radoje,
Novak sin Radaka,
Marin sin Radaka,
Vukša sin Radoje,
Janko sin Radoje,
Andija sin Radice,
Ostoja sin Vučerine,
Grgur sin Radaka,
Vukić sin Vuka,
Vlatko sin Janka i
Radak Topić.

U Privoru koje je — kako Vasić navodi — pripadalo zijametu Kasim-bega Kopčića, bilo je 1528—30. godine 12 muslimanskih baština, 108 kuća muslimana sa 34 mudžerreda, 29 kršćanskih kuća, 17 baština u kršćanskim rukama i 1 udovica. Kao martolozi navedeni su:

Ferhad sin Radutine,
Sejdi sin Radutine,
Marko sin Radutine,
Đurica sin Radutine,
Jusuf sin Mihovila,
Mustafa sin Mihovila i
Matija sin Mihovila.

Prije dakle nego što se je našlo rješenje u formiranju Gornjeg Vakufa koji je uz druge funkcije imao i jednu stratešku, u kraju oko kasnijeg Gornjeg Vakufa stajale su raspoređene martološke jedinice svakako sa utvrđenim vojnim zadacima. Iz popisa martologa Voljica i Privora vidi se doduše da je došlo do određene dekompozicije u martološkoj organizaciji u ovom kraju: jedan dio martologa, očito katoličke, a možda i bogomilske vjere, počinje primati islam. Započeti proces islamizacije konkretno Voljica i Privora bio je završen kroz nekoliko desetljeća, jer iz deftera od 1574. vidimo ovdje isključivo muslimansko stanovništvo. Na taj način martolozi kao jedan par excellence kršćanski vojnički red gube pomalo svoj prvotni smisao. Kada su se u današnjem gornjevakufskom kraju u potpunosti islamizirali, onda nije bilo ništa logičnije nego da uloga koja im je u ovom kraju bila namijenjena pripadne jednom novoosnovanom urbanom centru. Uostalom stanovništvo novoformirane varoši sigurno se najve-

ćim dijelom i regrutiralo od stanovništva bližih sela, dakle i martologa.

Izloženost ovih krajeva neprijateljskim provalama, a to opetovano posvjedočuje strateška važnost ovih krajeva, osjetila se posebno za Morejskog rata. Upadi morlaka u mletačkoj službi u Skopljansku župu registrirani su u godinama 1687., 1691., 1692. i 1693. Morlački prepad na Skoplje 1691. opisan je vrlo slikovito u narodnoj pjesmi pod naslovom »Ženidba Bože Vučkovića« (O. Stjepan Grčić, Sinjske narodne pjesme i pričanja, Split 1929.). Julski upad od 1692. imao je katastrofalne posljedice za ovaj kraj — kako se u izvještaju kaže — »najbogatiji, najplodniji i najnaseljeniji u Bosni«. U njemu je sudjelovalo 6000 morlaka iz čitave Dalmacije uz pomoć jednog odreda plaćeničke konjice. Bošnjaci nisu raspolagali ni izdaleka snagama koje bi mogle parirati napadima. Glavni otpor je pružen kod Gornjeg Vakufa pod zapovjedništvom alajbega Rustempašića. Morlaci su oplijenili i zapalili Gornji i Donji Vakuf i Prusac. Poginulo je oko 100 Bošnjaka, a isto toliko zarobljeno uključujući u taj broj i žene i djecu. Morlaci su imali oko 30 mrtvih i ranjenih. Zapaljeno je preko 100 kuća, zaplijenjena velika količina sitne stoke, 500 volova i nekoliko konja. (Naši historičari Boško Desnica i Gligor Stanojević koji su objavili o tim upadima izvještaje nađoše u Skopljanskoj župi »Turke«, a inače ni ne kriju svoje simpatije prema napadačima!).

Prema svemu izloženom ne može se, mislimo, osporiti da je vojni faktor bio prisutan prilikom osnivanja Gornjeg Vakufa, ali je sigurno i to da se u isti mah našlo opravdanje i sa geografskog, prometnog i ekonomskog stanovišta. Gornji Vakuf sa nešto prije osnovanim Donjim Vakufom te Pruscem, koji je nastao već u srednjem vijeku, imao je u skopljanskom mikroregionu dosta jasno izbalansirano mjesto i ulogu (Bugojno, pozniji gradski centar zapravo sve do austro-ugarske okupacije nije imao veće značenje). Prema Kreševljakovićevim riječima »Akhisar je bio politički i kulturni centar ovoga kraja od konca XVI stoljeća i glavna utvrda, Donji Vakuf i Odžak, Vesela, Jemanlići sjedišta feudalne aristokracije, Gornji Vakuf obrtničko mjesto, a Bugojno trgovište. U Odžaku i Donjem Vakufu rezidirali su od 18 stoljeća često kliški sandžakbezi i alajbezi.«

Dakle, prema ovoj shemi Gornji Vakuf je bio obrtnički centar u Skopljanskoj mikroregiji. Kreševljaković je u posljednjoj knjizi svojih »Esnafa i obrta« istina dosta

sumarno obradio gornjevakufsku proizvodnju predmeta od kostrijeti (mutapčije), proizvodnju kafenih mlinova (koju je ovdje lansirao tridesetih godina prošlog vijeka Mula Salih Hadžiavdić, po nekima Lutvo Hadžiavdić), kao i gornjevakufske tufegdžije (puškare) i kovače. Preovladao je prema tome metalurgijski obrt, a to je bilo uslovljeno blizinom Fojnice i Kreševa, ali i metalurgijskim tradicijama ovoga kraja.

Kreševljakovićeva shema ne može se međutim uzeti u jednom apsolutnom smislu. Gornji Vakuf je važio za obrtničko-trgovački centar, ali je ponekad igrao određenu ulogu i kao povremeno sjedište kadije i drugih organa. S druge strane Prusac je bio poznat i kao mjesto gdje su se za šire tržište proizvodile rukotvorine od drveta (kao na pr. burad, bačve, kace, stapovi za mlijeko, dižve, badnjevi za kiseljenje grožđa, kutije za hljeb, nanule, vretena, bešike, stalci, žbanjevi za vodu, kašike i dr.).

IV

Neki podaci o kulturnim nastojanjima gornjevakufljana u prošlosti

Gornji Vakuf je bio tipična bosanska kasaba kojoj je ton davalo takoreći isključivo bosansko-muslimansko stanovništvo.

Iz katastarskih deftera može se lijepo pratiti tok islamizacije Skopljanske župe. Vidjeli smo iz katastarskog deftera od 1528—30. da je u gornjevakufskom kraju bila istom započela islamizacija, a već katastarski defter od 1574. iskazuje u Privoru i selima u neposrednoj okolini Gornjeg Vakufa isključivo muslimansko stanovništvo. Podaci iz deftera slažu se sa obavještenjima iz katoličkih izvora. Prema izvještaju biskupa Ogramića od 1675. u cijeloj Skopljanskoj župi bilo je svega 530 katoličkih duša. Franjevački historičar Jeronim Vladić iz Skoplja tvrdi da »prije kakvih 200 godina u cijelom današnjem Skoplju nije bilo nigdje sela kršćanskoga«. Za tih 530 katolika kaže da su to navodno »bile sve same sluge u bega; ovim je prolazilo i po više godina da ne bi vidili svećenika a kamo li da bi imali kada u vjeri biti podučeni«. Vladić

se dalje poziva na izvještaj biskupa Dragićevića od 1762. godine, prema kojem su u čitavom Skoplju bile 143 katoličke kuće. Smatra da je u ovo doba uspostavljeno sjedište župe u Voljicama »gdje je moralo biti najviše katoličkih obitelji.« (Usput nadodajemo ovim Vladićevim podacima da je 1785. prema Božiću u Voljicama bilo 26 kršćanskih kuća sa župskim stanom i kulom). Početkom XIX vijeka župnik se preselio za Glavicu, nakon što je izgorio župni stan u Voljicama. Odatle je, završava Vladić, »sve do 1844. godine većinom jedan služio cijelo Skoplje od izvora Vrbasa do Dolnega Vakufa«. (Dr Friedrich S. Krauss, Anthropophitea. IV Bd. Leipzig 1907, str. 64).

Raspolažemo sa podacima prema kojima je u razdoblju od 1743. do 1768. došlo do jednog zapaženog skoka u broju katolika. Prema izvještaju Pavla Dragićevića (1743. godine) Skopljanska župa je brojila 595 vjernika i 354-ero djece. i to u selima koja su ovako zapisana: Dobrošin, Varse, Vakup, Bistrica, Palac-Voglize, Vilishiapolie, Pidriš-Garnica, Drexendo-Ricize, Agiach-Zanesenovichi, Zarnicie, Planinice-Cipuqlichia, Botun — Ubinovzi — Ogiach, Podmalova, Vrilli i Omanlic.

Četvrt vijeka kasnije (1768.) broj katoličkog stanovništva je skoro utrostručen: Marijan Bogdanović nabrojio je tada u Skopljanskoj župi 1584 vjernika (od toga 516-ero djece), i to u ovim selima: Okolista, Bistriza, Viliciapoglie, Dobrosin, Civitas Vakup, Palac, Voglize, Gotun, Vrila, Malovan. Zlosela, Osmanlie, Ocakpasin i Otinovzi (upor. P. D. Mandić, Chroati catholici Bosnae et Herzegovinae, Chicago. Roma 1962, str. 32—34 i 146).

Ovako nagao prirast mogao je uslijediti kao posljedica imigracija. Uspomenu o imigracijama sačuvao je ponešto i starac Mato Vladimirović iz Bistrice (Glasnik Zemaljskog muzeja 1901, str. 469—471), a činjenica da su nekoć neka muslimanska sela iz popisa od 1574. danas dijelom ili u potpunosti katolička nalazi objašnjenje također u imigracijama.

Smanjivanje muslimanskog stanovništva u Skopljanskoj župi dolazilo je uslijed ratova i epidemija, slično kao i u ostaloj Bosni. Imamo izričitu potvrdu o haranju kuge u Gornjem Vakufu 1782. godine (Miscellanea XI, 3, Beograd 1940, str. 59), ali već u doba osnutka Gornjeg Vakufa harala je u Skopljanskoj župi kuga, kako je to zabilježeno 1574. u putnom dnevniku Fr. Butrišića i Ivana Divnića.

Što se tiče samog Gornjeg Vakufa taj je gradić za čitavo tursko dobo imao skoro isključivo muslimanski karakter. »Ono malo katolika, što danas u varoši stoje, doselilo se koje sa obližnjih sela, a koje iz Hercegovine« (Glasnik Zemaljskog muzeja 1901., str. 470). Sredinom prošlog vijeka Jukić je u Gornjem Vakufu našao 150 muslimanskih i 64 katoličke kuće.

Dosljedno izloženom Gornji Vakuf je po svojoj vanjskoj fizionomiji kao i strukturi stanovništva imao islamski značaj, tako da se ovdje u tursko doba kultivirala, moglo bi se reći, skoro isključivo islamska obrazovanost. Nije bila bez važnosti za duhovni život Gornjeg Vakufa ni blizina Prusca, kulturnog punkta bosanskih Muslimana u kojem se stoljećima gajila obrazovanost na tradicijama zaslužnog Hasan efendije Ćafije.

Ako sada pokušamo da dademo makar jednu skicu kulturne panorame Gornjeg Vakufa u prošlosti, stavljajući akcenat na nastojanja u oblasti gajenja islamske duhovne kulture, možemo već unaprijed kazati da naša istraživanja, istina izvršena u ograničenom obimu i prilično na brzinu, nisu ni izdaleka potvrdila naša očekivanja. Intelektualni život u Gornjem Vakufu mora da je bio bujan — doduše ne u onom opsegu kao što je to bio slučaj s Pruscem — a ta se pretpostavka potvrđuje ovim detaljom: u 1927. i 1928. godini obišao je Bosnu i Hercegovinu prikupljajući islamske rukopise **Franz Babinger**, orijentalista svjetskog glasa, pa je bio i u Gornjem Vakufu. Babinger je izjavio da nigdje u Bosni i Hercegovini nije našao islamskih rukopisa u tolikom broju kao u Gornjem Vakufu. Ništa bolje nego ovaj detalj ne svjedoči o tome da je ovdje islamska duhovna kultura i intelektualni život stajao na dosta zavidnoj visini. Međutim iz onoga što je nama dostupno takav se zaključak ne može donijeti.

Jednog — ne beznačajnog — predstavnika islamske obrazovanosti u Gornjem Vakufu imamo vjerojatno, već u vrijeme osnutka ovog gradića. To je pjesnik **Ćamilija.** Za njega znamo da je osnivač jedne gornjevakufske džamije, po kojoj se prozvala i jedna mahala, ali da je ujedno i pjesnik.

Kao autor natpisa na Mehmed-begovoj džamiji Ćamilija je izričući kronogram izgradnje unio i svoje ime označivši kao datum 1001. odnosno 1592—1593. godinu. Ako se uzme da je ovaj datum tačan, onda znači da je Ćamilija pjevao na turskom jeziku već krajem XVI vijeka.

Ćamilija kao prigodni pjesnik sastavio je i jedan kraći spjev u vidu kronograma o gradnji puta Prozor-Gornji Vakuf koji je završen 1028, tj. 1618—1619. godine. Događaj koji mu je dao povoda odnosi se zapravo na rekonstrukciju puta, koji je inače bio trasiran već u rimsko doba. Iz Ćamilijina kronograma saznajemo da su taj posao obavili Prozorčani (a ne i Gornjevakufljani) na poticaj naiba koji je zaveo u ovu svrhu, moglo bi se reći, kuluk. Posebno je simpatično što je ova prilika poslužila da se držeći se starodrevnog islamskog običaja uz put istovremeno zasadilo i voće.

Evo kako u prijevodu s turskog glasi tekst Ćamilijina kronograma:

Prozorčani koji učiniše mnogo dobrih djela,
Tražeći raj, napravili su jedan nov put.
Naib-efendija je njima povikao »Oj«,
I oni za čas sakupiše mnoštvo alata,
Svi prihvatiše za krampe i lopate,
Krenuvši da učine dobro djelo.
Završavajući posao posadili su voćke.
Kada je Ćamiliji dospjeo neviđeni glas,
Izrekao je (povodom gradnje ovog puta)
kronogram«.

(Godina 1028)

Godina kronograma nije označena brojkama, ali zbrajanjem brojčane vrijednosti slova u posljednje tri riječi u kronogramu dobiva se brojka 1028 koja označuje godinu izgradnje ovog ekonomski vrlo važnog puta.

Tekst kronograma sačuvao se u Muvekitovoj Povijesti kao i Zborniku Muhamed efendije Kadića, sv. III, str. 236, a prvi put je objavljen u radu Mehmeda Mujezinovića »Turski natpisi iz XVII vijeka u nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine« (Prilozi za orijentalnu filologiju, sv. XII —XIII, 1965, str. 182).

Ćamilija je vjerojatno autor i natpisa na svojoj vlastitoj džamiji koju je podigao u Gornjem Vakufu 1039. (1629/30) godine. Natpis se nije sačuvao u originalu na samoj džamiji (koja je izgorjela 27. jula 1944. prilikom eksplozije njemačkih vojnih magazina) već također u Muvekita ali i u Kadićevu Zborniku, sv. III, str. 309. U prijevodu koji je objavljen u citiranom radu kronogram glasi:

»Dovrših gradnju ove džamije, kojoj se kronogram složi ovako:

To je džamija u svom začetku zasnovana na pobožnosti. Godina 1039.«

Ćamilija je ostavio trajan spomen ne samo kao pjesnik već dakle i kao utemeljitelj jednog vakufa; njegova džamija koja je bila situirana na glavnoj cesti nedaleko od Mehmed-begove džamije zapamćena je kao skromno zdanje: sa drvenom munarom i krovom, no ne znamo, da li je takva uvijek bila.

Gornji Vakuf je dao jednog znamenitog pjesnika **Hadži Mustafa ef. Bošnjaka,** poznatog pod pjesničkim pseudonimom **Muhlisi,** koji je pjevao na turskom, arapskom i perzijskom jeziku; jedna među njegovim pjesmama koja je do nas doprla komponirana je tako da joj je u svakoj strofi jedan stih arapski, drugi perzijski, a treći turski. Muhlisija se istakao ne samo kao pjesnik, već i kao putopisac, zatim kao priznati pravnik ali i državnik te političar.

Najviše podataka o Muhlisiji imamo iz doba bosanskog vezira Hekim-oglu Ali-paše (1736-1740, 1745. i 1747). Muhlisija je tada uzeo aktivnog učešća u boju pod Banjom Lukom augusta 1737, pa je tim povodom i odlikovan. Povodom tog događaja spjevao je u čast Hekim-oglu Ali-paše jednu pjesmu. U martu 1748. sastavio je obrazloženu pretstavku na Portu u kojoj je na uvjerljiv način izložio ondašnje teške prilike u Bosni, tražeći u prvom redu pomoć u hrani.

Muhlisija je bio u zvanju kadije, pa se iz raznih vrela može utvrditi, da je tu dužnost obnašao u Sarajevu, Foči, Mostaru, Banjoj Luci, Agribozu (Grčka), Džum'i i dr. Mnogo je uvažavana njegova pravnička sposobnost. Iz jednog dokumenta se vidi da mu je bilo povjereno inspiciranje kadija. Nezadovoljavajuće stanje u sudstvu koje je osjećao našlo je odraza u jednoj pjesmi u kojoj podvrgava kritici stupanj obrazovanosti, način života i ponašanje kadija.

Jedan drugi dokumenat koji se sačuvao u stambolskim šikajet defterima iz 1746. godine svjedoči da su državni organi cijenili i koristili njegovo pravničko znanje i umješnost i pošto je bio umirovljen živeći kao imam u Gornjem Vakufu. Akt koji se na to odnosi je iz 1159/1746: Muhlisija se određuje da zajedno sa kadijom Akhisara riješi jedan dugo vođeni komplicirani spor oko čifluka u selu Bavrnice.

Muhlisiji su povjeravane i diplomatske misije. Godine 1742. bio je član komisije za pregovaranje s austrijskom komisijom o Adi Strugi (na Savi) i izmjeni zarobljenika. U pismu Hekim-oglu Ali-paše mletačkom generalnom providuru za Dalmaciju i Albaniju od 31. III 1748. stoji da Muhlisija, Ali-pašin »veliki prijatelj« putuje preko splitske luke u Trikalu poslom za koji ga je Ali-paša ovlaštio. Znamo nadalje da je Muhlisiji stavljeno u zadatak da posreduje i u jednoj od mnogobrojnih pobuna Mostaraca protiv predstavnika centralne vlasti.

Muhlisija zauzima odlično mjesto i kao pjesnik. Najpoznatiji mu je spjev o putu na hadž, a pronašlo se do sada i više drugih njegovih pjesama. Iz još neobjavljene studije našeg orijentaliste Omera Mušića o Muhlisiji, koja nam je poslužila prilikom ove obrade, stiče se dojam da je Muhlisija jedan od najeminentnijih pjesnika bosanskih Muslimana.

Njegov opis puta na hadž, koji je obavio sa svojim bratićem 1748/1749. godine, ima niz originalnih crta, za razliku od drugih sličnih djela koja se redovito bave obredoslovljem. Kao što to proizlazi iz Mušićeve analize Muhlisiji je naprotiv dajući opis putovanja na hadž bila među ostalim svrha da »upozori one koji idu na ovaj uzvišeni put, kako bi bili stalno oprezni od prevara odmetnika-beduina i drugih kradljivaca«. Njegov opis ide za tim da zadovolji čisto praktične potrebe sa osvrtom na situaciju u svakom konačištu, pa je u izvjesnom smislu i jedan mali geografski priručnik; samo je prava šteta što nije obuhvatio i naše krajeve, budući da je putovao iz Stambola, tako da opis naših krajeva nije došao u obzir. Prilikom svojih opisa Muhlisija nije propustio da spomene i tako profane stvari kao što su zapažanja o ljepoti žena. Fasciniran Kabom Muhlisija ne daje opis Meke nego izriče jednu snažnu odu. Sigurno je kao istinski pjesnik osjetio da bi svaki opis Meke kao ljudskog naselja mogao samo umanjiti duboku impresivnost koju doživljava svaki vjernik pri susretu sa Kabom. Jednu odu posvetio je Muhamed-pejgamberu pri susretu s njegovim grobom u Medini. U dvije svoje pjesme Muhlisija spominje i Gornji Vakuf. U jednoj od njih (po Mušićevu prijevodu) pjeva po uzoru na Hafiza:

»Ako ona voljena djevojka dođe mojoj kući,
Za svaki njen korak poklanjam hiljade Gornjih Vakufa.«

Mušić je pronašao i preveo i jednu Muhlisijinu pjesmu spjevanu povodom smrti Fatime, kćeri nekog Hasan-čauša iz Gornjeg Vakufa. Pjesma predstavlja jedan produhovljeni izraz bola nastao povodom smrti mlade djevojke, s kojom je Muhlisija toliko saosjećao da nije isključeno da se radilo o njegovoj dragoj:

»Srce, ovaj svijet je zloban prema svakom gostu,
I ako te odnese krilima na planinu Kâf.
Ovaj prolazni svijet je nevjerna baba,
Koliko je kao srebro bijelih tjelesa stavio u grob!
Ovaj put Fatimu, sunce ljepote,
Zbog zavisti povuče je u pomrčinu.
Tome caru ljepote nije mjesto ovaj svijet,
Jer je ona nesumnjivo rajska ljepotica.
Njoj ravne nije vidjelo oko svijeta,
Glas o njenoj ljepoti stigao je do stanovnika Kafa.
Kad je ispila smrtnu čašu
Sav svijet je briznuo u plač.
Nek joj bude mjesto u raju Méva!
Nek ne bude na onom svijetu obuzeta strahom.
To tijelo pojavom poput čempresa.
Rajska ljepotica nek uživa, Bože, u dobroti i milosti.
To lice sjajno kao mjesec, da ga ne urekne
Oko suparnice, ode u grob.
Rastuži se ovaj iskreni (Muhlisi); reče kronogram:
»Kao mjesec brzo zađe u pomrčinu.«

Sudeći po ovom kronogramu, izrečenom ebdžed hesabom te po zapisu brojkama, pjesma je nastala 1145 u rebiul-evelu, tj. u augustu-septembru 1732. godine.

Muhlisija je iza sebe ostavio sinove Jahju i Idrisa, a imao je i braće. Od porodice iz koje potječe Muhlisija razgranale su se porodice Hadžijahići (koji su se odselili u Sarajevo početkom XIX vijeka), Hadžiabulući, zvani Osmići, Ruždići — Šitefendići i Drine.

Turkolog Sulejman Bajraktarević pronašao je još jednog Gornjeskopljanca, koji bi mogao biti pisac. Riječ je o nekom **Osmanu Skopljaku** od koga potječe djelo Mu'rabul kafijat. Autor se potpisao kao Osman Iskopjevi bi Vakfi bala. Kodeks, koji bi trebalo još detaljnije prou-

čiti, čuva se u Državnom arhivu u Travniku pod rednim br. 28.

Još jedan pisac Bošnjak, iako nije rodom iz Gornjeg Vakufa, bio je jedno kratko vrijeme vezan sa službom u ovom mjestu. Prema podacima koje nam je ustupio ing. Alija Bejtić ovdje je boravio kao prusački kadija sa sjedištem u Gornjem Vakufu u svojstvu kadijskog naiba bosanski pisac **Salih Sidki Mahmudkadić** koji se prema Bejtićevim istraživanjima zvao zapravo Mahmutefendić — Ćehajić, inače rodom iz Sarajeva. Salih Sidki je bio u Gornjem Vakufu u razdoblju od 3. III 1796. do 1797, a po svoj prilici i duže vrijeme. On je autor historijskog spisa »Ustanak srpske raje, njegovo ugušenje i izbavljanje grada Biograda«. O njemu je skoro objavila jednu studiju Dušanka Bojanić-Lukač, a drugu priprema ing. Bejtić.

U književnu baštinu Gornjevakufljana možemo ubrojiti i jedan rukopisni Tursko-bosanski rječnik, koji je nedavno pronašao Omer ef. Štulanović, imam Mehmed-begove džamije u Gornjem Vakufu.

Rukopis ima 14 nepaginiranih lista, veličine 17×21 cm; pisan je na tanjem bijelo-žućkastom papiru. Nažalost djelo nema nikakve zabilješke o autoru, datumu nastanka, ili pak prepisivaču. Ali sudeći po papiru i nekim drugim okolnostima pretpostavljamo da je djelo iz XIX vijeka.

Rječnik sadrži oko hiljadu riječi pisanih uvježbanim i lijepim neshi pismom. Riječi, kako turske tako i one na našem jeziku, mjestimično su vokalizirane radi pravilnog čitanja. Želimo ukazati na neke karakteristike ovog djela. Prije svega prema pojmovima koje sadrži rječnik mogli bi ga okarakterizirati kao priručnik za jednog težaka, jer su tu uglavnom objašnjene riječi i predmeti s kojima se težak u svom svakodnevnom životu susreće. Ima tu i pojedinih riječi koje više i nisu u upotrebi. Glavno obilježje rječnika je ikavica, koja se uostalom u narodu gornjevakufskog kraja do danas prilično održala. Evo na pr. nekih ikavskih i drugih karakterističnih riječi iz tog rječnika: lino, obać (obići), prominit, vitar, procidit, popriko, ždribe, mira (mjera), striha, liskovina, drin (drijen), bisnit, srist, bristovina, nidra, mihur, potriban, pina (pjena), smrika, slipi miš, svitlac, samlit, ujist, mličac, srića, prikosutra, prikosutra večeri, briza, hitit (baciti), podnožnik, pripelica, mih, mriža, prominut, puca (dugme) itd.

Autor navodi i narodne nazive za mjesece, kao siječanj, srpanj, kolovoz, rujan, listopad, studeni i prosinac, a to je jedno dalje svjedočanstvo o ranijoj širokoj upotrebi ovih naziva u bosanskih Muslimana.

Iz Gornjeg Vakufa potječe nadalje i jedan kodeks na arapskom i turskom jeziku, sada u orijentalnoj zbirci Jugoslavenske akademije u Zagrebu (pod br. 1970). Kao što nas je izvijestio Sulejman Bajraktarević iz Zagreba jedno je djelo u tom kodeksu o tjelesnim karakteristikama žena na temelju kojih se može zaključiti njihova narav i osobine. Sadrži i razne recepte za liječenje te sličnu građu.

Nadalje možemo spomenuti da je iz Gornjeg Vakufa rodom **Hadži hafiz Abdulah ef. Sofić,** koji spada u naše pisce koji su pisali i izdavali djela na našem jeziku a arapskim pismom. Od podataka iz Sofićeve biografije poznato nam je (prema Kreševljakoviću) da je u razdoblju od 1908. do 1920. bio muderis medrese u Cazinu. Osman A. Sokolović u svojoj bibliografiji bilježi da je 1326. (1908) štampao u Islamskoj dioničkoj štampariji na 123 stranice malog formata djelo na našem jeziku kojemu je dao naslov: Tuhfetus-sibjan vel ihvan bi kavaidil-iman. Tome je dodao i podnaslov: Dar mladeži i djeci o propisima vjere.

Naš prikaz stvaralaštva Gornjevakufljana u okviru islamske obrazovanosti bio bi nepotpun, ako ne bi spomenuli i **Muhamed ef. Hadžiabdića.** Poznato nam je da se Hadžiabdić bavio i pisanjem, ali nismo u mogućnosti da navedemo šta je konkretno napisao; to će se vjerojatno moći utvrditi pošto se prouči njegova dijelom sačuvana biblioteka.

Hadžiabdić je sin Avdage. Rođen je u Gornjem Vakufu 15. II 1849. godine, a umro u istom mjestu 22. maja 1927. godine. Svršio je Fejziju medresu u Travniku kod rahm. muftije Korkuta. Sa muftijom je i kasnije održavao prijateljske odnose. Vršio je povremeno dužnost kadije u Prozoru, ali se nije htjeo primiti stalne službe. Govorio je arapski, perzijski i turski. Bavio se prevođenjem, a i sam je pisao originalna djela. Iza njega je ostala velika biblioteka, koja je djelomično raznesena. Zanimljivo je da je u Fejziji naučio knjigovezački (mudželitski) zanat, pa je sam uvezivao knjige svoje biblioteke. Dopisivao se sa više učenih ljudi. Kao istaknuti prvak dva sina je školovao u Sarajevu, a zatim na Univerzitetu u Beču.

Ukopan je u haremu Čaršijske džamije u Gornjem Vakufu.

Za blijedu potvrdu u prilog Babingerovoj izjavi o velikoj zastupljenosti islamskih rukopisa u Gornjem Vakufu može poslužiti nekoliko kaligrafa i prepisivača, koje smo uspjeli registrirati.

Kao **kaligrafe** iz Gornjeg Vakufa u mogućnosti smo spomenuti: Ahmeda, sina Mahmutova, jednog anonimusa, Sulejmana Hadžiabulića, sina Ibrahimova i Šit efendiju Ruždića.

Prvi od ovih kaligrafa **Ahmed sin Mahmutov** »iz kasabe Gornji Vakuf«, bavio se prepisivanjem Kurana. Sačuvao se njegov jedanaesti prepis Kur'ana u džamiji Hodža Durak na Baščaršiji (dar Ahmeda Tufe iz Sarajeva). Ovaj svoj prepis Ahmed je dovršio u nedjelju 1. muharema 1123. (tj. 19. II 1711. godine).

Što se tiče anonimnog kaligrafa, njegov rukopis Kur'ana nalazi se u Mehmed-begovoj džamiji u Gornjem Vakufu. Darovao ga je zaslužni Gornjevakufljanin Nazif ef. Bajraktarević (umro 1935. u 97-oj godini života). Rukopis je veličine 27×19 cm, pisan na debljem papiru. Pismo je lijep nesh kojim su po tri retka, prvi, srednji i posljednji red na svakoj stranici izvedeni krupno, dok su ostali sitnim pismom ispisani crnim tušem. Tačke su označene u vidu triju zareza okrenutih prema gore tako da svaka tačka izgleda kao neki cvijet. Ove su tačke in continuo rađene crvenom tintom. Sudeći po više okolnosti rukopis je dosta star. U kožnom je, dosta dobro očuvanom povezu sa ornamentom na sredini vanjskih strana.

Najpoznatiji kaligraf rodom iz Gornjeg Vakufa bio je **Sulejman Hadžiabulić,** sin Ibrahimov. Na jednom manuskriptu (iz 1812.) zapisao je da je učenik nekog **Ismail Zihnije.** Iz razdoblja od 1787. do 1812. utvrdili smo da postoji 5 vrijednih kodeksa iz Hadžiabulićeva opusa.

Najstariji je jedan primjerak Mushafa. Nalazi se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, ali je prilično oštećen vlagom. Prema opisu u Dobračinom Katalogu (pod br. 33) ima 307 lista, formata 16,5×12. Pisan je veoma lijepim neshom. Prve dvije stranice su bile ukrašene, ali su sada potpuno uništene. Ajeta su označena zlatnim tačkama. Znakovi za čitanje i dijelovi teksta pisani su crveno. Stranice su obrubljene tankim crnim i širokim zlat-

nim linijama. Papir je bijel, tanak, a povez kožni. Prepisivač se potpisao imenom Sulejman ibni Ibrahim Uskopjevi (1787).

Kronološki drugi po redu Hadžiabulićev kodeks nalazi se u orijentalnoj zbirci Jugoslavenske akademije u Zagrebu. Prema podacima koje nam je ustupio orijentalista Sulejman Bajraktarević ovaj kodeks zaveden pod br. 14, sadrži tri traktata (Ahlaq-i Ahmedi, Talhisun-nesajih i Zubdetul-esmar), svi u turskom prijevodu Kadi Osman-zade Ahmeda Taiba. Prepis je napravljen — prema Bajraktarevićeu — vrlo lijepim i urednim neshi pismom. Hadžiabulić se potpisao kao Sulejman ibn Ibrahim Iskopjevi u kasabi Vakfi-bala 1209, tj. 1794. godine.

Daljnji jedan Hadžiabulićev kodeks čuva u svojoj kolekciji ing. Alija Bejtić (zaveden pod priv. br. 60). Sadrži dva traktata na turskom jeziku o vladanju. Kodeks sa stanovišta kaligrafije i po opremi predstavlja vanredno uspio rad. Tekst je na svim stranicama uokviren četverokutom sa po tri linije i sa zlatnom trakom između dvije linije. Prepisivač se potpisao kao Sulejman sin Ibrahima u kasabi Vakfi-bala. Datum je označen 1213 tj. 1798/1799. godine.

Sačuvao se i jedan Hadžiabulićev Enam kod prof. Muhamed ef. Husića iz Sarajeva (ranije je ovaj Enam bio u posjedu poznatog bibliofila Osmana A. Sokolovića). Enam je veličine 15×9 cm u kožnom povezu. Na prve dvije ukrašene stranice ispisane su sure Fatiha i Elif-lam-mim. Rukopis ima 98 lista. Na listu 95b nalazi se zapis o prepisivaču »rođenom u kasabi Gornji Vakuf«. Enam je dovršen 29 noći ramazana mjeseca 1223. (tj. 18. novembra 1808. godine).

Posljednji vremenski po redu kodeks ovog prepisivača jest jedna zbirka dova u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Opis ove zbirke dao je Dobrača u svome Katalogu pod br. 782. Naveo je da kodeks ima 103 lista formata 16,5×9. Ispisan je lijepim neshom. Na početku je unvan u bojama i dalje mjestimično manji unvani i ukrasi. Stranice su obrubljene sa tri crne i jednom širom zlatnom linijom. Po rubovima lista ima glosa. Papir je žućkast, tanak i bez poveza. Označeno je da je kodeks prepisao i ukrasio Sulejman sin Ibrahimov zvani Hadžiabulić iz Gornjeg Vakufa 1227/1812. godine.

Hadžiabulić se istakao i izradom levhi. Sulejman Bajraktarević nas je izvijestio da u orijentalnoj zbirci Jugoslavenske akademije u Zagrebu imaju 3—4 levhe, pisane

vrlo lijepim dželi-sulusom i neshijom. Hadžiabulić se i potpisao kao autor tih levhi.

Šit efendija Ruždić, kojeg Đoko Mazalić u svome »Leksikonu umjetnika BiH« (»Veselin Masleša« Sarajevo 1967.) spominje i pod Hadžijahić Šit efendija i pod Šit efendija (ispravno je Šit efendija Ruždić) poznat je kao kaligraf i iluminator. Djelovao je u drugoj polovici prošlog vijeka. Mazalić prema podacima Derviša Korkuta spominje da je rodom iz Gornjeg Vakufa, gdje je najprije razvijao svoju kaligrafsku djelatnost. Oslikavao je svoje rukopise vrlo lijepim i uspjelim dekoracijama u boji. Rukopisne knjige Šit efendije — zaključuje Mazalić — prenesene su poslije njegove smrti u Begovu džamiju u Sarajevo. Međutim odmah treba reći da su te knjige iz Begove džamije raznesene. Šit efendija kao da je identičan sa Muhamedom Ruždi efendijom sinom Derviš Husejin efendije Hadžiabulića. On je prepisivač 25, 26, 27 i 29 džuzova sa po 11—20 lista formata 25×18,5 i 23×16 koji se čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, preneseni iz Begove džamije. Dobrača koji je opisao ove džuzove u svome Katalogu pod br. 32 nema tako visoko mišljenje o njegovoj prepisivačkoj vještini kao Mazalić, odnosno Korkut. Navodi da su džuzovi pisani čitkim neshom, ali nevještom rukom. Ajeta su označena sa jednom ili tri crvene tačke. Papir je bijel, povez kožni, oštećen, sa jednostavnim ornamentima.

Ovdje ćemo nadalje spomenuti i nekoliko Gornjevakufljana, prepisivača islamskih rukopisa. Nismo ih uvrstili u kaligrafe jer za to nismo imali potrebnih elemenata.

Prvi od njih je **Mustafa sin Ibrahima Bošnjaka Čarperdi** iz Skoplja. U njegovu kodeksu koji se čuva u Arhivu Srpske akademije nauka i umjetnosti u Beogradu (pod br. 226) označena je hidžretska 1125/1713. godina kao godina nastanka rukopisa; smatramo da se u ovoj prilici pod Skopljem podrazumijeva Gornji Vakuf, jer uzimamo da je Akademija pribavila kodeks posredstvom profesora Fehima Bajraktarevića.

Nadalje iz Gornjeg Vakufa vjerojatno potječe kodeks zaveden pod br. 171 u Spahinom Katalogu »Arapski, perzijski i turski rukopisi« (Sarajevo 1942.) koji se sada čuva u Orijentalnom institutu u Sarajevu. Ovdje su među ostalim zabilježeni citati iz pojedinih pjesničkih djela, prije

svega Muhlisije. Prepisivač možda ili neko drugi zabilježio je da je 1161/1748. išao sa svojim stricem Muhlisi efendijom na hadžiluk. Prema tome ovaj kodeks stoji u uskoj vezi sa Muhlisijom i njegovom porodicom.

Za prepisivača koji se potpisao kao **Iskopjevi Alija sin Mahmutov** iz Gornjeg Vakufa saznajemo iz jednog kodeksa u vlasništvu ing. A. Bejtića (zavedenog pod priv. br. 237). Kodeks sadrži 4 djela na arapskom jeziku iz arapske sintakse, pisana jednom rukom. Označeno je da je manuskript prepisivač prepisao 1136—1139, tj. 1724—1727. u Miralemovoj medresi (u Donjem Vakufu?). Manuskript je nađen u Sarajevu.

Za još jedno ime saznajemo iz Spahina Kataloga orijentalnih rukopisa. Pod br. 199 registrira Spaho jedan kodeks koji je prepisao **Muhamed ibn Qurra Ibrahim efendi** u Gornjem Vakufu 1221/1806. godine.

Osim uleme (učenih ljudi u vjerskim disciplinama) koji su o sebi ostavili određene književne tragove, u Gornjem Vakufu bilo je oduvijek i druge uleme. Iz nadgrobnih spomenika i drugih historijskih svjedočanstava saznajemo za ove službenike Mehmed-begove džamije: **Mahmud efendiju** sina Redžeb Halife (koji je živio 60 godina, a umro 1673/1674.), dalje za imama i vaiza **Šejha hadži Ibrahima** (umro 1720), onda za imama **Muhamed efendiju** sina Mula Omera (murasela od 1866.) koji je bio mualim 50 godina, pa zatim muteveliju **Šit Vehbi efendiju Ruždića** (ista murasela). U jednoj sarajevskoj vakufnami kao svjedok fungira gornjevakufski imam **Ibrahim efendija** (1791. godine). Iz starijeg vremena znamo i za naibe-kadije **Ruždi Mehmeda** i njegova bratića **Idrisa** (1778. godine).

O gornjevakufskoj ulemi novijeg vremena sakupio je podatke Hajrudin Haračić koji inače priprema monografiju o Gornjem Vakufu. Haračić je nabrojio kao imame Mehmed-begove džamije **Muhamed ef. Ridžala, Hafiz Ibrahim ef. Bukvića, Osman ef. Imširovića, Abdulah ef. Redžepašića** (umro 1. I 1934.), **Muhamed ef. Muftića** (bio i hodža u Mehmed-begovu mektebu, umro 1942.), **Idris ef. Fejzagića** iz Prozora, **Murad ef. Nuhefendića** iz Prozora (koji je bio i mualim u Mehmed-begovu mektebu), **Salim ef. Bajraktarevića** i **Hasan ef. Hadžiabdića,** sina Fehimova (umro 25. II 1957.).

Redžepašić, Hadžiabdić i Bajraktarević vršili su jedno vrijeme imamsku dužnost i u Ćamiliji džamiji.

Kao imama Sofića džamije Haračić je zabilježio **Mulu Muftića,** Bungurije džamije **Mula Pašu Ridžala** (koji je bio i hodža u ženskom mektebu), a Memića džamije **Agan ef. Sofića, Hafiz Abdulah ef. Mršića** (umro 14. XII 1933.), **Sadu Gavranovića, Hadži Lutvu Hadžiahmetovića** i **Avdu Sofića.**

Od gornjevakufske uleme koji su djelovali izvan Gornjeg Vakufa spominjemo za ranije doba **Skopljaka hadži Jahju** sina hadži Muhamedova (koji je umro u Sarajevu 1843.), **Hafiz Muhamed ef. Granića** (rođen oko 1868., umro u Kreševu, ostavio je ljetopis Kreševa), **Hasan ef. Hadžiabdića** (bio sa službom u Rudom i Višegradu). Od visoke uleme koji su sa službom bili izvan Gornjeg Vakufa spominjemo (opet prema Haračiću) posljednjeg pljevaljskog muftiju **Abdulah Ajni ef. Bajraktarevića,** muderisa **Ahmed ef. Bureka,** rođen u Batuši 1876, umro u Sarajevu 1948, u svoje vrijeme najobrazovaniji teolog u našim krajevima, prvi muderis i upravitelj Gazi Husrev-begove medrese i profesor više islamske šeriatsko-teološke škole u Sarajevu, kadiju **Abdulah ef.** i **Zuhdi ef. Gavranovića.** Ne treba posebno ni naglašavati da je ovdje spomenut samo jedan dio gornjevakufske uleme, i to — moramo priznati — bez naročite selekcije.

Bio bi svakako nepotpun ovaj naš pokušaj davanja slike o doprinosu Gornjevakufljana književnosti i uopće kulturi bosanskih Muslimana ako ne bi spomenuli prof. dr-a **Fehima** i **Sulejmana Bajraktarevića,** koji su, naročito, prof. Fehim, stekli velike zasluge u osvjetljavanju islamske civilizacije u prošlosti naših naroda u tursko doba.

Prof. dr Fehim Bajraktarević potječe iz gornjevakufske porodice, neovisno od toga što je rođen u Sarajevu (24. XI 1889). On je osnivač moderne orijentalistike u nas. Bavio se izučavanjem istočnih književnosti, što je započeo već na studijama u Beču, Londonu i Alžiru. Bio je redovni profesor Filološkog fakulteta u Beogradu, kao i član mnogobrojnih orijentalističkih naučnih organizacija u svijetu. Ističemo njegove studije o utjecaju Islama na Goethea (1939.), o mevludima (1927. i 1937.), o porijeklu trubadurske poezije (1933.), o Nasrudin hodži (1934.), tursko-jugoslavenskim kulturnim odnosima (1937.) i dr. Preveo je na naš jezik ep Rustem i Suhrab (1928.) kao i Hajjamove Rubaije. Ovdje posebno ističemo jedan njegov prilog koji se odnosi na Gornji Vakuf. Bajraktarević je još kao gim-

nazijalac bilježio narodne pjesme od Edibe Mandžić (zvane Nana) rođene oko 1820. u Odžaku kod Gornjeg Vakufa (umrla 2. V 1919.), objavljujući ih povremeno u »Beharu«. Pjesme koje mu je kazivala Nana, Bajraktarević je objavio 1960. pod naslovom »Pregršt narodnih pjesama iz Bosanskog Skoplja« (u izdanju Srpske akademije nauka). Zbirka sadrži 13 vrlo lijepih ikavskih narodnih pjesama, koje sigurno predstavljaju vrijedan doprinos muslimanskom kulturnom stvaralaštvu. Bajraktarević je umro 22. februara 1970. godine.

Sulejman Bajraktarević također je poznato ime u orijentalistici. Rođen je u Gornjem Vakufu 3. IX 1896. Živeći stalno u Zagrebu, poslije rata radio je kao kustos orijentalne zbirke Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Bajraktarevićeve su posebne zasluge u tome što je proučavao turske arhive u Hrvatskoj, pa je s tog područja objavio ove radove: Kratak osvrt na historijat orijentalne zbirke Jugoslavenske akademije u Zagrebu (1951), Turski dokumenti u splitskom Arheološkom muzeju i Franjevačkom samostanu na Visovcu (1952), Turski dokumenti Gradske biblioteke i kaptolskog arhiva u Splitu (1953), Izvještaj o proučavanju turskih dokumenata u Franjevačkom samostanu u Makarskoj (1954), Turski dokumenti Državnog arhiva u Zadru (1958), Ottenfelsova orijentalistička zbirka u zagrebačkom Državnom arhivu (1959.), Iz riznice perzijskih minijatura u zagrebačkom Državnom arhivu 1959.), Turski dokumenti franjevačkih samostana u Živogošću i Makarskoj (1961.), Acta turcica Državnog arhiva u Dubrovniku (1961—1962) i dr.

Dr Muhamed Hadžijahić
Mehmed Mujezinović

U novom vremenu — ka svijetloj budućnosti

Nova izgradnja džamije Mehmedbega Stočanina, osnivača Gornjeg Vakufa, u naše dane, na temeljima stare džamije, ima mnogostruko simbolično značenje.

Želimo prije svega podvući tradicionalne vrednote, pa smo se, respektirajući uspomenu na velikog gornjevakufskog vâkifa, odlučili da ponovo sagradimo džamiju na starom njenom mjestu, ali u jednom novom savremenom obliku. Poštujemo dakle starinu, ali se okrećemo sadašnjosti i budućnosti.

Nova Mehmed-begova džamija je jedno krasno svjedočanstvo naše svijesti i ljubavi za vjerske ali i narodne vrednote. Ne znamo kako je izgledala prvobitna Mehmed-begova džamija, jer je u vihoru burnih vremena mijenjala svoje lice sigurno više puta u svojoj skoro 400 godišnjoj prošlosti. Ipak znamo da nemamo razloga sebi bilo šta prigovarati jer smo svi zajedno uložili dosta truda i zajedničkih napora da se dostojno odužimo uspomeni našega Stočanina kako bi njegovo zdanje u novim prilikama i pri savremenim uvjetima poslužilo uzvišenim svrhama.

Jedna nas stvar ispunjava naročitom radošću. To je masovno sudjelovanje i angažman cjelokupne naše mladeži u toku čitave akcije oko pripremnih pa i drugih radova koji su po tome slijedili. Nisu bili rijetki dani kada je u akcijama sudjelovalo po 300 pa i 500 omladinaca i jednog i drugog spola.

Naročito priznanje i zahvalnost odajemo lijepim gornjevakufskim djevojkama koje, iako krhke i nježne, pretovariše 20 vagona cigle i koje kroz cijelu izgradnju ravnopravno učestvovaše i u teškim fizičkim poslovima oko salijevanja temelja, ploča, vijenaca, a naročito oko izlijevanja visokog betonskog osmerokutnog kubeta, kada su cijeli dan, zajedno sa muškarcima, od ranoga jutra pa do duboko u noć miješale i nosile beton na visinu od desetak metara.

Posebnu zahvalnost iskazujemo omladini, naročito djevojkama iz bližih područnih sela, kao što su iz Batuše, Uzričja, Bistrice, Vrsa, Ždrimaca i drugih, koje nam, predvođene svojim imamima, svesrdno pomagaše u ovim akcijama.

Sigurno nećemo pogriješiti ako konstatiramo da vrijednost radova koje je izvela omladina predstavlja 20 posto vrijednosti svih radova uopće.

Ima još nešto osobito pozitivno, što se nikada ne smije zaboraviti, a to je da su u svim ovim akcijama uz muslimanske omladince aktivno sudjelovali i katolički omladinci (kao što je poznato u našoj općini malo je pravoslavnih pa njihovi omladinci nisu ni mogli uzimati učešća u ovim akcijama). Njihovo učestvovanje na ovim akcijama — a ni stariji dakako nisu izostajali svojim materijalnim doprinosima — ispunjava nas najljepšim nadama u još harmoničnije odnose u našoj budućnosti, koja nam je nedjeljiva i zajednička u našoj Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji.

Simbolika našega vremena, koja se odrazila prilikom ove naše akcije, ogledala se i u razumijevanju kao i saradnji koja se uspostavila sa predstavnicima šire društvene zajednice, odnosno državne vlasti. Počevši od Zavoda za zaštitu spomenika kulture u našem republičkom centru Sarajevu pa do organa Skupštine općine G. Vakuf razvila se uspješna i plodna saradnja. Zavod za zaštitu spomenika kulture pružio nam je zdušno svoju stručnu pomoć. Imali smo sreću da je jedan saradnik Zavoda, konzervator dipl. ing. arh. Nedeljko Rosić, u isti mah i projektant naše džamije, a drugi saradnik Mehmed Mujezinović jedan od autora ove publikacije. Općinski organi uprave također su nam ukazivali svesrednu pomoć. Dužnost nam je da istaknemo i privredne organizacije iz G. Vakufa, Bugojna i Prozora, koje su nam u raznim prilikama u toku naše akcije ukazivale pomoć.

Bez pretjerivanja možemo reći da je ova naša džamija zajedničko djelo Gornjevakufljana, pri čemu nije beznačajan udio ni mještana svih područnih sela, muslimanskih i katoličkih, kao što nije beznačajan ni udio odbora Islamske zajednice širom domovine i župskih ureda iz G. Vakufa i okolnih župa. Svoje priloge doznačili su i mnogi prijatelji ove izgradnje širom domovine pa i iz inostranstva.

Stanovništvo G. Vakufa i okolnih sela doprinosilo je koliko je moglo, umjelo i znalo: bilo materijalno, bilo ne-

Postavljači kamena temeljca novoj džamiji na svečanoj tribini, s desna na lijevo: Izet Gavranović, Abdulah Hadžiabdić, Rešid Kirlić, Omer ef. Štulanović, Mustafa Gekić, Jusuf Čelić, H. Salih Kovačević i Ahmed Hadžijusufović za umr. Aišu Hadžijusufović.

Omer ef. Štulanović uči dovu na svečanosti polaganja kamena temeljca za novu džamiju. Desno do njega je Fahrija Hadžiabdić

posrednim angažiranjem u akcijama, koje su tražile dosta požrtvovanosti i samoodricanja, bilo i na jedan i na drugi način. Odajemo priznanje pojedincima koji su za ovu plemenitu akciju ulagali milijonske svote, ali isto tako cijenimo i novčane i druge doprinose onog takozvanog sitnog svijeta, koji je ulagao najviše što je mogao, pa makar njegov doprinos ni ne bio, objektivno uzevši, velik.

Podizanjem ove džamije nismo riješili sve probleme koji se nameću nama gornjevakufskim muslimanima. Ni koncept o cjelokupnom džamijskom ansamblu Mehmed-begove džamije nismo još u cijelosti realizirali. Čeka nas izgradnja poslovno-stambenog prostora u neposrednoj blizini džamije na uvakufljenom zemljištu Husejina i Zahide Karaosmanović, izgradnja sanitarnog bloka (javno kupatilo, gusulhana), biblioteke sa čitaonom, dva do tri imamska stana i dr. Sigurno je da ćemo time doprinijeti ne samo udovoljavanju naših najprečih potreba kao vjernika, već ćemo na taj način doprinijeti i komunalnoj izgradnji našega mjesta.

U ovoj prilici dužnost nam je da zabilježimo radi trajnije uspomene imena nekih pregalaca ove općekorisne akcije. Neka nam se ne zamjeri ako smo nekoga ispustili spomenuti, ili smo nekoga podcijenili ili precijenili. Neka se zna da to nismo učinili namjerno, da je to samo omaška, a ljudsko je i da se griješi.

Da počnemo od starog kooptiranog sastava Odbora islamske vjerske zajednice Gornji Vakuf koji je i pokrenuo ovu akciju. To su slijedeći: Hasan Ehlizevak, predsjednik, Hidajet Hadžiabdić, potpredsjednik, Omer ef. Štulanović, sekretar, Ahmet Hadžijusufović, mutevelija, Ibrahim Drino, član, Salih Čakarović umr., član, Rešid Kirlić, član, Mehmed Muminović, član, Hasan Demirović, član, Fahrija Hadžiabdić, član, Ibrahim Dedić, član, Smail Gekić, član.

Na proširenoj džematskoj sjednici održanoj 4. XII 1968. godine donesen je zaključak da se gradi nova džamija iz temelja i tom prilikom je izabran Odbor za izgradnju džamije u slijedećem sastavu: Rešid Kirlić, predsjednik, Omer ef. Štulanović, sekretar, Hasan Demirović, glavni blagajnik, Hidajet Hadžiabdić, pomoćni blagajnik, Smail Gekić, pomoćni blagajnik, Salim Edželović, pomoćni blagajnik, Safet Đelihodžić, pomoćni blagajnik, Zahir Đelihodžić, pomoćni blagajnik, Hasan Ehlizevak, član, Bajro Gavranović, član, Čejvan Džambo, član, Ahmet Hadžijusufović, član, Mehmed Karamustafić, član, Hamid Kara-

lić, član, Jusuf Gekić, član, Salko Čakarević, član, Rasim Gekić, član, Muharem Karamustafić, član, Sulejman h. Kirlić, član, Mehmed Muminović, član, Fahrija Hadžiabdić, član, Asim Karamustafić, član, Arif Gekić, član, Ibrahim Dedić, član, Sulejman Gekić, član, Edhem Filipović, član, Mustafa Šabanović, član, Sulejman Vele, član, Ilijaz Kurbeg, član, Ahmet Pokvić, član, Omer Šljivo, član, Jusuf Čelić, član, Seno Hozić, član, Muharem Đelihodžić, član, Zuhdija Redžić, član.

Razumije se, kao što se to uvijek događa, da su jedni članovi bili aktivniji, jedni manje aktivni — jedni su ustrajali do kraja izgradnje a jedni nisu. Ne uzimamo sebi za pravo, niti bi želili da ocjenjujemo zasluge pojedinaca. Možda bi ipak učinili krivo ako ne bi naročito istakli zalaganje našeg imam-efendije Omera Štulanovića.

Njemu, našem imam-efendiji, dato je, baš zbog njegove požrtvovanosti, počasno mjesto i prigodom polaganja kamena temeljca naše džamije na dan 14. IX 1969. godine. Poslije Štulanovića ova je čast pripala još ostaloj sedmorici, koji su se istakli visinom svojih dobrovoljnih priloga, i to: Izet Gavranović sa Vezirom, Abdulah Hadžiabdić sa Nurom, Rešid Kirlić sa Sidikom, Mustafa Geko sa Džemilom, Jusuf Čelić sa Munirom, Salih h. Kovačević sa Aišom i Ahmed Hadžijusufović za umrlu H. Jusufović Aišu.

Novčani prilozi kretali su se uglavnom od 500 do 15.000 novih dinara.

Naše najveće priznanje želimo odati arhitekti ing. Nedjeljku Rosiću, konzervatoru Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH. Ing. Rosić svoj posao najmanje je shvatio da bi za sebe ostvario neku materijalnu korist. Naprotiv! On je sa mnogo entuzijazma i stručnog znanja i umješnosti unio se u posao s težnjom da nam dade jedan monumenat, koji će i po svojim arhitektonskim karakteristikama, i po funkcionalnosti udovoljiti jednoj savremenoj koncepciji džamije. Rosić je u potpunosti uspio i ujedno pogodio i naše želje i potrebe.

Ne možemo a da ne spomenemo veliku zaslugu ing. Rosića za spašavanje od propadanja mnogih kulturnih spomenika širom Bosne i Hercegovine. Za desetogodišnji period svoga rada spasio je preko 100 spomenika kulture.

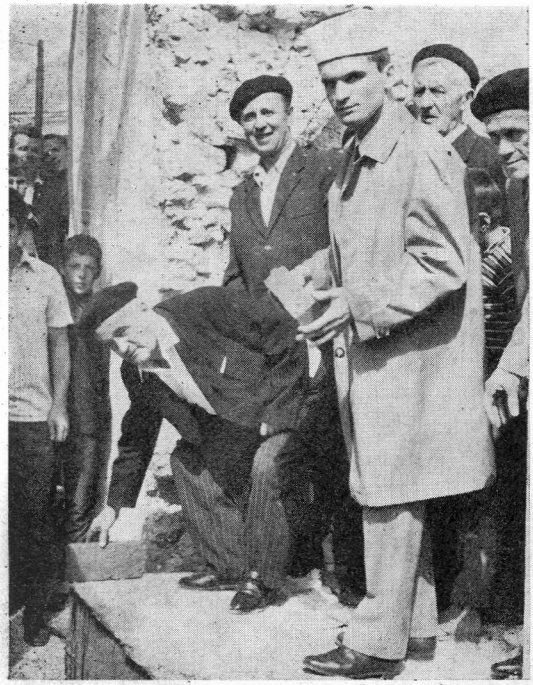

Omer ef. Štulanović i Izet Gavranović postavljaju temeljac na prednji desni ćošak džamije

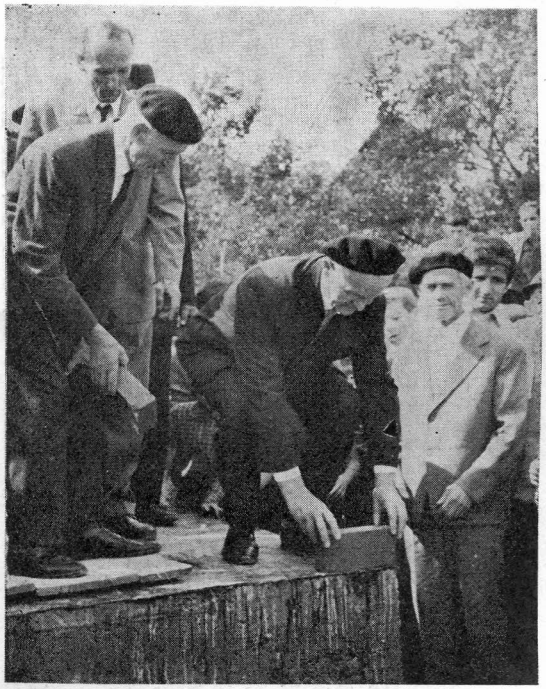

Abdulah Hadžiabdić i Rešid Kirlić postavljaju temeljac na prednji lijevi ćošak džamije

H. Salih Kovačević i Ahmed Hadžijusufović (za umrlu Aišu Hadžijusufović) postavljaju temeljac na zadnjem lijevom ćošku džamije

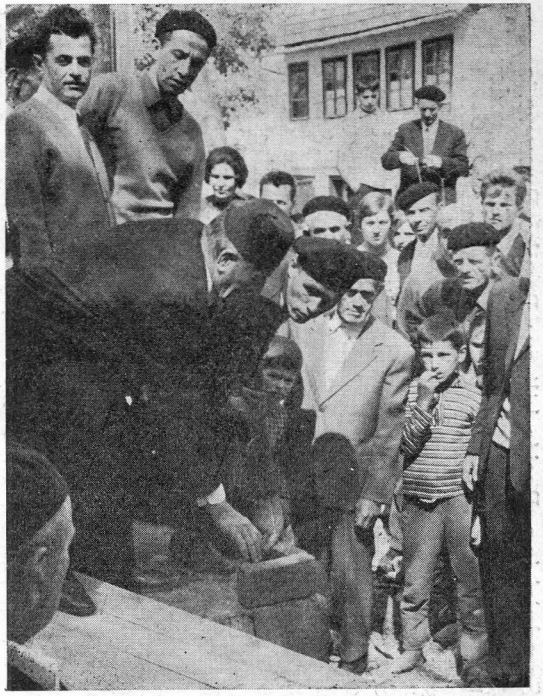

Mustafa Geko i Jusuf Čelić postavljaju temeljac na zadnji desni ćošak džamije

Saradnici ing. Rosića bili su: Branko Pupavac, za zagrijavanje džamije, Hasan Hadžiahmetović za vodovod i kanalizaciju, Bruno Konopek za električne i gromobranske instalacije kao i za svjetleće displeje-levhe i Muhamed Zelić za enterijere u džamiji.

Svoje kvalitete umjetnika ispoljio je, radeći na ovom objektu i naš poznati kaligraf mr. Ešref Kovačević, saradnik Orijentalnog instituta u Sarajevu. Kovačević je za ovu priliku izradio u novoj tehnici sve kaligrafske dekoracije za novu džamiju. Te su dekoracije u najvećim dimenzijama koje je ikada do sada dao ovaj naš umjetnik.

Kronogram novog tariha izrađen je na arapskom jeziku. Autor mu je Muhamed Seid ef. Mašić iz Gračanice kod Doboja, čovjek koji ovim jezikom vlada do te mjere da ne samo piše pjesme na čistom arapskom jeziku nego sa najvećim umijećem sastavlja i kronograme što predstavlja vrhunac poznavanja ovog jezika i ogromni intelektualni napor.

Osnovni smisao ovog kronograma pretočio je na naš jezik Ešref Kovačević.

Veliku umjetničku vrijednost predstavlja i mihrab, čiji je reljefni dio izradio uvaženi akademski kipar Vladimir Herljević iz Zagreba.

Rekonstrukciju munare, koja je jedina ostala od starog zdanja, s tim što je nanovo izgrađena od ispod šerefata, izvršio je poznati majstor, specijaliziran za izgradnju munara, Emin Islamovski iz Struge.

Alem je izradio Mustafa Šahinagić iz Sarajeva, a njegovu pozlatu omogućiše svojim dobrovoljnim prilozima u zlatu žene iz Gornjeg Vakufa i okolnih sela.

Građevinske radove, sa velikom požrtvovnošću i predanošću, a uz veoma skromnu naknadu, izveo je Mehmed Muminović sa saradnicima Hozić Smajom i Muharemom iz Gornjeg Vakufa.

Krovnu izolaciju kao i samo pokrivanje džamije sa bakarnom folijom izvelo je preduzeće »Bitumenka« Sarajevo.

Električne i gromobranske instalacije, te akustiku i ugradnju displeja-levhi, izvelo je preduzeće »Elektromontaža« Sarajevo.

Stolariju i enterijere u novom stilu izvelo je stolarsko preduzeće »Univerzal« Sarajevo.

Izradu i montažu mihraba izvelo je preduzeće »Bihacit« Bihać.

Keramičke radove izvelo je preduzeće »Prvi maj« Banja Luka.

Fasadno-molerske radove izveo je građevinski tehničar Ismet Imamović (»Teraplast«) iz Sarajeva, te djelimično Ante Tomić iz G. Vakufa.

Postavljanje tapiserija izvršili su Himzo Alić i Sulejman Kofrc iz Sarajeva.

Limarske radove izvršio je majstor-limar Hasan Ehlizevak, iz Gornjeg Vakufa.

Krov vitkog i 37 m visokog minareta opšili su bakarnim limom smjeli majstori limari iz Gornjeg Vakufa Ibrahim, Rasim i Asim Gekić i Ahmet Salihić.

Ogradu oko džamije izradili su Rasim i Asim Gekić, iz Gornjeg Vakufa. Vodoinstalaterske i kanalizacione radove izveo je vodoinstalater Lučić Ljuban iz Bugojna.

Sav građevinski nadzor vršio je građevinski inženjer Ilija Jurčević iz Bugojna.

Ovdje treba spomenuti i autore prvog dijela ove naše prigodne publikacije: dr-a Muhameda Hadžijahića i Mehmeda Mujezinovića. Hadžijahića smatramo našim zemljakom, jer mu je porodica porijeklom iz Gornjeg Vakufa, mada su već u šestoj generaciji stalno nastanjeni u Sarajevu. Njima je pri radu korisno poslužio i materijal koji je o Gornjem Vakufu sakupio Hajrudin Haračić iz Gornjeg Vakufa.

Spominjući sva ova imena i organizacije nismo u potpunosti iscrpili svu listu pregalaca. Takav je jedan, na primjer i naš dugogodišnji Stočaninove džamije mujezin Mehmed Sofić Šitov, ali i mnogi drugi naši građani, samostalne zanatlije, prevoznici i drugi pregaoci i aktivisti. Svima neka je hvala i od Allaha plaća.

Uloženi trud nije i neće ostati uzaludan. Objekat koji smo izgradili, a i drugi objekti koji će, ako Bog da, slijediti, uljepšavaće naš grad. Još nam je više stalo da ti objekti posluže usavršavanju ljudskih (insanijjetskih) kvaliteta čovjeka i jačanju međuljudskih odnosa, dostojnih čovjeka.

Fahrija Hadžiabdić

Grupa djevojaka na željezničkoj stanici nakon pretovara jednog od 20 vagona cigle za novu džamiju

Momenat sa jedne od mnogobrojnih dobrovoljnih radnih akcija: Nermina Ljutić dijeli doručak

Autor ovoga priloga, Fahrija Hadžiabdić, želio je da istakne zasluge pojedinih ličnosti, organizacija i organa u plemenitoj akciji za ponovnu izgradnju džamije Mehmed-bega Stočanina u Gornjemu Vakufu, pa je ovaj prilog ujedno i svojevrsni historijski dokumenat. Iz svoje skromnosti autor je svijesno prešutio da govori o svome udjelu u ovoj akciji. Međutim Odbor islamske zajednice u Gornjem Vakufu smatra da bi prešućivanje Hadžiabdićevih zasluga bio grijeh prema istini. Zato se — mimo Hadžiabdićeva znanja i odobrenja — naknadno dodaje konstatacija, da je Fahrija Hadžiabdić najzaslužniji trudbenik u ovom čitavu hairli poslu. Hadžiabdić kao glavni organizator nije žalio ni truda, ni sredstava, ni samoodricanja da se cijelim svojim bićem založi kako bi i islamska zajednica i Gornji Vakuf dobili jedan dostojan Božji hram.

Ne manje zasluge u ovoj hajirli akciji pripadaju i Fahrijinu bratu Hidajetu. Hvala im.

Odbor islamske zajednice
Gornji Vakuf

Nišan Mehmed ef., sina Redžep-halife, iz 1084 (1673/74) g., mualima i mujezina zadužbine Mehmed-bega zaima u Gornjem Vakufu

Izdanje Odbora islamske zajednice u Gornjem Vakufu.

Za izdavača:
OMER ŠTULANOVIĆ, imam

Štampa: IKP »Svjetlost«, Štamparija Sarajevo — Za štampariju:
graf. inž. Sulejman Fejzagić